

YENİ BİR YÜZYILA DOĞRU TÜRKİYE VE TÜRK CUMHURİYETLERİ İLİŞKİLERİ

• **Kısa Bir Değerlendirme ve Öneriler** •

YENİ BİR YÜZYILA DOĞRU TÜRKİYE VE TÜRK CUMHURİYETLERİ İLİŞKİLERİ

- Kısa Bir Değerlendirme ve Öneriler-

Hazırlayanlar :

Dr. B. Zakir AVŞAR

Ferruh SOLAK

Ayşe YORULMAZ

Ferhan YORULMAZ

**Bu araştırma DÜNYA TÜRKLERİ KONSEYİ
PARLAMENTO DESTEK GRUBU tarafından hazırlanmıştır.**

Bütün annelere ithaf..

Türk Cumhuriyetlerinin son 10 yıllık dönemde tarihsel, toplumsal, siyasal, kültürel, dinsel yönden geçirdiği evreler, muhtemel gelişmeler, sorunlar, çözüm yolları, Türkiye ve Dünya ile olan ilişkileri

I S B N - 975 - 7479 - 15 - 2

Ö N S Ö Z

Bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri ile yakın dayanışma ve işbirliği ortamının sağlanması, soydaşlığın ve kardeşliğin gereğidir. Aynı soydan gelen ve ortak kültür ve değerlerine sahip halklar olarak, birbirimize destek vermek ve yardımlaşma içinde bulunmak, sorunların çözümünü hızlandıracak, başarılı sonuçlar alınmasını sağlayacaktır.

Bu yönde kişi ve kuruluşlar olarak hepimiz üzerimize düşen görevi ve katkıyı yerine getirmeliyiz. Öncelikle, Türk Cumhuriyetleri halklarının birbirlerini daha yakından tanımaları, sosyal, ekonomik, kültürel özelliklerini iyi bilmeleri gerekiyor. İlişkilerin sağlam temellere oturmasını sağlayacak ilke ve değerlerin tespitinde gerçekçi ve hızlı adımların atılması, edineceğimiz bu bilgilerin iyi değerlendirilmesiyle mümkün olacaktır.

Dünya Türkleri Konseyi Parlamento Destek Grubunun bu yöndeki etkinlikleri çerçevesinde hazırlatılan bu değerli çalışmanın, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan hakkındaki bilgi eksikliklerini giderici önemli bir kaynak olacağına inanıyorum.

Bu değerli çalışmayı gerçekleştiren araştırmacılarımız ile emeği geçen tüm ilgililere teşekkür ediyorum. Kitabın yararlı olmasını dilerim.

Hüsamettin CİNDORUK
Türkiye Büyük Millet Meclisi
Başkanı

S U N U Ş

Soydaş ve vatandaş bütün Türklerin dünyanın neresinde olursa olsun barış, demokrasi, temel insan hak ve hürriyetlerinin hâkim olduğu huzur atmosferinde yaşaması ortak millî hedefimizdir.

Bu amaçla yurt dışında yaşamakta olan soydaş-vatandaş Türk insanlarıncı kurulan gönüllü bir birliktelik olan Dünya Türkleri Konseyi'ne yüce Parlamento üyelerimiz bütün siyasî oluşumları ile destek vererek Parlamento Destek Grubunu oluşturmuştur.

Balkanlar'dan, Kafkaslar'dan, Orta Asya'dan, Avrupa ve Amerika'dan gelen birçok bilim adamı, araştırmacı, siyasetçi, öğrenci, işadamı gruplarıyla temaslarda bulunmuş; yüce parlamento çatısı altında tüm dünya kamuoyuna seslenebilme imkânlarını sağlamış, sorunlarını, taleplerini ve ülkemiz çıkarları doğrultusundaki önerilerini ilgili mercilere derhal ileterek gereğinin yapılmasına çaba harcamıştır.

Konseyimiz ve Parlamento Destek Grubumuz bütün bu faaliyetlerini gerçekleştirirken yerli-yabancı birçok uzman, bilim adamı, araştırmacı, politikacı ve benzer gönüllü kuruluşlarla işbirliği içerisinde. Elinizdeki bu kitap, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri konusunda araştırmalar ve incelemeler yapan dört genç arkadaşımızca hazırlanmıştır.

Kitapta, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın tarihî, coğrafi, demokratik ve iktisadî, siyasî, sosyal, kültürel konumu kısa ve öz başlıklar halinde verilmeye çalışılırken; bu ülkelerin istatistik ve ekonomi komitelerinin resmî raporları, ayrıca yine bu ülkelerde bir süre bulunan yazarların kişisel gözlemleri ile tutarlı ve olabildiğince objektif bir çalışma sunulmaya gayret gösterilmiştir.

Sonuç bölümü ise, önümüzdeki yüzyıla hazırlanmakta olan Türkiye ve diğer Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinin hangi temellere oturtulması gerektiği üzerine bir öneriler paketidir.

Bu güzel ve yararlı eseri hazırlayan genç arkadaşları içtenlikle kutluyor, başarılarının devamını diliyorum.

Kitabın basımı için faydalı ve olumlu görüş veren TBMM Başkanlığı Kültür Danışmanı Prof. Dr. Sayın **Ahmet Mumcu**'ya ve yayınlayan Parlamento Başkanımız Sayın **Hüsamettin Cindoruk**'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Rıfat YÜZBAŞIOĞLU

Niğde Milletvekili

Dünya Türkleri Konseyi

Parlamento Destek Grubu Başkanı

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
Önsöz	III
Sunuş (DTK - PDG Başkanı Sn. R. Yüzbaşıoğlu)	V
Giriş	1
I. AZERBAIJAN	5
1. Tarihi	5
2. Coğrafyası	6
3. Demografik Durumu	8
4. Ekonomisi	10
5. Siyasal ve Sosyal Yapılanmalar	18
II. KAZAKİSTAN	24
1. Tarihi	24
2. Coğrafyası	25
3. Demografik Durumu	26
4. Ekonomisi	27
5. Siyasal ve Sosyal Yapılanmalar	28
III. KIRGIZİSTAN	33
1. Tarihi	33
2. Coğrafyası	34
3. Demografik Durumu	34
4. Ekonomisi	35
5. Siyasal ve Sosyal Yapılanmalar	38
IV. ÖZBEKİSTAN	46
1. Tarihi	46
2. Coğrafyası	48
3. Demografik Durumu	48
4. Ekonomisi	48
5. Siyasal ve Sosyal Yapılanmalar	49
V. TÜRKMENİSTAN	53
1. Tarihi	53
2. Coğrafyası	54
3. Demografik Durumu	56
4. Ekonomisi	56
5. Siyasal ve Sosyal Yapılanmalar	57

	Sayfa No
VI. KARADENİZ VE EKONOMİK İŞBİRLİĞİ PROJESİ _____	59
VII. ASYA KONFEDERASYONUNA DOĞRU _____	62
VIII. SONUÇ _____	63
1. Demografî _____	65
2. Dîn _____	66
3. Dil _____	67
4. Milliyetçilik ve Nativizm _____	68
5. Moskova'nın Hedefi _____	69
6. Ekonomi _____	71
7. Çevre _____	74
KAYNAKÇA _____	82

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nde Mihail Gorbaçov'un iktidara geçmesi, yıllar yılı bekleyen reformların uygulanması politikasını da gündeme getirdi. Bu politikalar, çok kısa zamanda, dünyayı 70 yıldır derinden etkileyen Sovyetler Birliği devletinin sonu oldu. Böylece bir süper güç, sosyalizm/komünizm ütopyası ile birlikte tarihe karıştı.

Yeni ortaya çıkan BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu), Sovyetler Birliği'nin büyük kudreti ve dünya yüzeyinde varolan prestiji ile ölçülemeyecek kadar aşağıda bir konumdadır. Bir süper güç, ilk olarak üçüncü dünya ile yakın konuma indi.

Bilindiği gibi Sovyetler Birliği, ünlü Ekim devriminin yapıldığı 1917 yılında, Çarlık Rusya'sının yıkıntıları üzerine doğdu.

3 Mart 1917 tarihinde St. Petersburg'da başlatılan işçi grevi, zamanla bütün ülkeye yayılmış, bunun üzerine Çar'ın tahttan çekilmesi ile Sovyetler Birliği kurulmuştur.

7 Kasım 1917'de Sovyet militanları hükümeti ele geçirdi, kısa zamanda Sovyet Proleterya diktatörlüğünün kurulması ile partinin oluşumu tamamen değişti, egemen süren bir sınıf partisi haline geldi.

Bu yolla kollektif mülkiyet getirildi, bütün özel mülkler devletleştirildi. Mülkler devlete ait olmakla birlikte, yönetimi egemen sınıfın eline bırakıldı. 19 Nisan 1919'da alınan bir kararla "Mecburî İş Kampları" kuruldu. Böylece çok ucuz maliyetli büyük bir işgücü ortaya çıktı. Bu kamplarda Türkler de çalıştırıldı.

1920'lerden bugüne eski SSCB, başta Kafkasya ve Orta Asya, daha sonra Orta Avrupa ülkeleri olmak üzere bir çok ülkede silahlı mücadeleler de örgütleyerek Kızıl Ordu'nun baskısı altında kendine bağlı güdümlü komünist rejimleri yönetime getirdi. Lenin 1924'de ölünce yerine Stalin geçti. Stalin, Rusya'da yaşayan herkesi gözü altında tutan bir polis sistemi (**MVD=Gizli Polis Örgütü**) kurmuştur. Komünist rejimi sevmeyen aileler, yurt dışına sürüldü.

Stalin döneminin sürgünler ve zulümler dolu seyri sırasında, başta Kırım Türkleri olmak üzere pek çok halk, vatanları dışında yaşamaya mahkûm edildi.

Karaçay Türkleri'nin % 35'ini oluşturan 400 000 kişi, Kalmukların yarısı olan 120 000 kişi, bir milyondan fazla Kırım Türkü, 2 bin Çeçen ve Tarduş, Kabartay ve Balkarlar, Gürcistan'da soykırıma uğrayan Ahıska Türkleri zulümden en fazla etkilenen topluluklar oldu.

Özerk Kırım Cumhuriyeti, Kalmuk Cumhuriyeti, Çeçen İnguş Cumhuriyeti ve Özerk Karaçay bölgesinin ne zaman ortadan kalktığı belli değildir. Bunlara ne olduğu konusunda resmî bilgi de (1948 yılında yazılan "Rusya'da Devlet Kapitalizmi adlı eserin yazarı Tony Cliffe göre) yoktur.

Stalin 1953'te ölünce iktidara geçen Kuruşçev, 1964 yılına kadar hüküm sürdü.

1982'de görevi devralan ve 1.5 yıldan az iktidarda kalan Andropov'dan sonra gelen Çernenko da göreve gelişinden 13 ay sonra öldü. Zaten her ikisi de oldukça yaşlı iken işbaşına gelmişlerdi. Çernenko'nun ölümüyle 1985'de Parti Genel Sekreterliğine genç ve popüler bir kişi olan Mihail Gorbaçov seçildi. Gorbaçov, kamuoyunun güvenini kazanmak amacıyla Afganistan'dan askerlerini geri çekti. Amerikalılarla silahsızlanma anlaşması yaptı. İçeride ise Başkanlık sistemi ile partili sisteme geçmeyi başardı. Önemli rakibi Boris Yeltsin'in Rusya Federasyonu liderliğine seçilmesinden sonra Gorbaçov 15 Cumhuriyetin "gevşek bir federasyon" içinde yaşaması tezini ileri sürdü.

Gorbaçov, yeniden idarî ve ekonomik yapılanmayı içine alan bir reformlar paketi (peresteroyka) ve herşeyin halkın gözü önünde açık yapılması anlamına gelen glasnost (açıklık) politikalarını uygulamaya soktu.

SSCB ve Sosyalist ülkelerdeki bu değişimleri sadece Gorbaçov'a bağlamak yanlış olur. Çünkü Kruşçev'den itibaren Sovyetler'de böyle bir özlem mevcuttur. Rasyonel olmayan ekonomi, dünyadaki genel trendin aksine baskıcı bir rejimin sürdürülmesi gibi "tarihi geriye işletmeye yönelik" bir sistemin varlığı, milletlerin isteklerinin aksine bir yapılanma içinde yaşamak zorunda kalması, açıklık ve yeniden yapılanma politikalarının yıllar boyu istenmemesinin en önemli sebeplerindendir.

İrrasyonel işletmecilik, Sovyetler Birliği'nin ekonomik yapısını bozmuş, iktisadî büyüme, durmuştur. Çünkü merkezi planlama (ki sosyalist teorisinin başlıca üretkenlik muharriklerinden biridir) kapitalist ülkelerin üretkenliğinin ana dinamiğini oluşturan piyasanın olmaması, kapitalist sistemin tüketim ekonomisi çerçevesinde mal çokluğu ve çeşitliliği, başta ABD ve Batı devletleri tarafından pompalanan karşı propoganda devlet işletmeciliğinde daha verimli, daha iyi üretim için herhangi bir dürtünün olmaması, Sovyetler Birliği'nin yetersiz büyümesine ve gelişen batı dünyasının önünde gitgide artan biçimde nispi gerilemesine sebep olmuştur. Ayrıca hür tercihlerin bulunmaması sonucu teşebbüs yeteneğinin yitirilmesi de buna katkıda bulunmaktadır.

Halkın hayat standardının sürekli düşmesi, ülkede toplumsal sosyo-ekonomik kültürel problemlerin artışı kolaylaştırmış, alkolizm, rüşvet, hırsızlık çığ gibi büyümüştür. Üretimde kalitenin düşüklüğü, verimsizlik, aşırı istihdam ve yönetim hataları iktisadî durgunluk, merkezi yönetimin dezavantajları, artan savunma harcamaları, dış ülkelere kapalılık; bütün bu meseleler, Gorbaçov'a maledilen açıklık ve yeniden yapılanma politikalarını hazırlamıştır.

Gorbaçov'un reform hazırlık çalışmaları, 85'den 87'ye kadar sürdü. 1988'de ise çok sayıda fikir uygulamaya sokuldu. Bunlar arasında fiyat reformu, bütçe açığının azaltılması ve para arzının kısılması ile ilgili reformlar, merkezi planlamada teşebbüslere kayış bulunmaktaydı. Ayrıca yeni kooperatifler kanunu çıkarıldı, tarım alanında reformlar yapıldı, anti alkol kampanya-

şı başlatıldı, müşterek teşebbüsler için zemin hazırlanmaya çalışıldı, işçilerin ücret deneyi ve yönetime katılmaları planlandı.

Bunların yanında, politik reform çabaları da yine bu dönemde başlatıldı. Eski Sovyetler Birliği'nde yasama, yürütme ve yargı yetkileri Yüksek Sovyet'in elinde idi. Kasım 1988'de Yüksek Sovyet, Sovyet politik sisteminin reorganizasyonuna karar verdi ve çok yoğun tartışmalara rağmen çok partili sisteme geçemedi ve başkanlık sistemi onaylandı. Seçilecek devlet başkanı Parlamento'ya karşı sorumlu olacaktı.

Etnik ilişkiler konusunda da önemli adımlar atılması çerçevesinde, Cumhuriyetlere kendi geleceklerini, kuruluşlarını ve devlet amblemlerini seçme hakkı verildiği açıklandı. Yine isteyen Cumhuriyetlerin ayrılması için yasa hazırlandı. Kişi hakları, çalışma, dinî özgürlük ve partiler konusunda da demokratikleşmeye geçildi.

Gorbaçov'un reformları, onun planladığı şekilden epeyce farklı biçimde gelişmiştir. Ekonomik reformlar sonucunda oluşan genel kanaat, hayat standartlarının bozulduğu yönündedir.

Glasnost ve Perestroika uygulamaları sonucu işçi sınıfı Sovyet toplumunda sıradan bir sınıfa dönüşmektedir. Ancak bilindiği gibi kapitalist toplumlarda bulunan ekonomik sınıflara benzer bir sınıfsal düzen, Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku ülkelerinde Partili-Partisiz, Slav-Türk, Parti Yüksek Düzey Yöneticisi-Parti Düşük Düzey Görevlisi gibi ayrımlar şeklinde zuhur etmekteydi.

Sivil topluma geçiş ve sancıları, Sovyet devletinde bu süreç zarfında şiddetle yaşandı.

Sovyetler Birliği'nin aksine toplumun devleti kontrol ettiği bir yönetim tarzı olan sivil toplumun filizleri, ilk olarak 1987 ve 1988'de görüldü.

Yeni kesim, farklı değişimleri henüz gerçekleştirememiştir, fakat ortaya bir çok ideoloji çıkmıştır. Uzun zamandır baskı altında tutulmuş olan milliyetçi ve dinî hareketler ağırlıktadır. Kanun çok partili sisteme artan bir ilgi göstermektedir.

Ekonomik alanda piyasa ekonomisi yoluyla batı standartlarına ulaşmak başlatılan glasnost politikaların siyasî alanda temel hedefi demokrasiye ulaşmaktır. Sonuçta başkanlık sistemiyle çok partili sisteme geçildi.

Basın ve din özgürlüğü ile adil yargı konusunda yasal garantilerin getirileceğine söz verildi.

Gorbaçov, Sovyetler Birliği'ni egemen, eşit haklara sahip birer devlet olarak dağılmadan kurtarmak için 13 cumhuriyetin bir federasyon içinde toplanmasını önerdi. Fakat Baltık Cumhuriyetlerinde başlayan bağımsızlık hareketinin durdurulamayacağı anlaşıncı, 12 Haziran 1990'da ülkeye yeni bir şekil verilmesi görüşü ortaya atıldı. Bilindiği gibi üç Baltık ülkesi Letonya, Litvanya ve Estonya, BDT kurulmadan Sovyetler Birliğinden ayrıldı. O günkü sistemde 15 Cumhuriyet, yüzde yüz Moskova'ya bağlı bulunuyordu.

Boris Yeltsin'in Rusya Federasyonu'nun liderliğine seçilmesi, Sovyetler Birliği nüfusunun % 50'den fazlasını oluşturan **Rusya'nın kendi sınırları içerisinde egemenliğini parlamento** kararıyla ilan etmişti. Rejimin kurucusu olan Rusya Federasyonu millî kanunlarının Birliğin kanunlarının önünde olduğunu ileri sürmekteydi. Rusya'nın egemenliği, Birliğin otoritesini zayıflatmış ve diğer Cumhuriyetlerin milliyetçilik hareketlerini körükledi.

20. yüzyılın başlarında ortaya çıkarak hızla gelişen komünizm ve bu ideolojik temele göre kurulmuş Sovyet sistemi, gerek ideolojik ve gerekse ekonomik platformlarda tıkanma noktasına geldi. Sistemdeki tıkanıklıkları açmak ve iyileştirmek amacıyla batı ekonomileriyle daha yakın ilişki kurma çabaları, Andropov ile başlayıp Gorbaçov'un popularize ettiği reform sürecinin temel nedenini ortaya koymaktadır. Bu durum, yıllardır devam etmekte olan soğuk savaş sonucunu da demokrasinin ve serbest piyasa ekonomisinin totaliter ve militarize Sovyet siyasi ve ekonomik sistemi karşısında başarısı olarak nitelendirilebilir.

Eski Sovyetler Birliği yeni Bağımsız Devletler Topluluğu, dünyada coğrafi sınırlar bakımından büyük ülkelerdir. Yaklaşık 22 milyon kilometrekarelik sınırlar içinde pek çok millet birarada yaşamaktaydı, hâlâ da yaşamaktadır. Bunlardan önemli bir bölümünü Türkler oluşturmaktadır.

Çağdaş bir imparatorluğun sürdürücüsü olan eski Sovyetler Birliği, Türkistan ahalisi olan Türklere bütünleştirici bir isim olan "**Türk**" yerine, boy isimleri ile seslendi. Böylece Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Azeri'nin yanında Karakalpak, Tuva, Hakas, Altay gibi daha küçük gruplara bile ayrı birer milletmiş gibi davranmıştır.

Prof. Dr. İlhan Uludağ, bu konuda şunları söylüyor: "Rusya'daki etnik yaklaşımlara baktığımızda tartışmalarda iki sözcüğün önem kazandığı görülür: Sblizhenie ve Slijanie. Birincisi daha yakına gelmek, etnik şuurun biraz olsun kaybettirilerek birbirine yaklaştırılması, ikincisi ise, bu yaklaşımın daha geliştirilerek yeni bir Sovyet insanının yaratılması, çeşitli Sovyet halklarının tek bir halk haline dönüştürülmesi anlamını vermektedir. İkinci sözcük, uygulamada gerçekleşmesi pek mümkün olmayacak bir kavramdı. Çünkü böyle bir olgu gerçekleşecek olursa, etnik özelliklerin başta dil olmak üzere ortadan kaybolması demektir. Rusya'daki eğilim ise ulusal birleşmeye veya dilde dahi birleşmenin tam karşısında olduğunu göstermektedir. Sovyetlerdeki milletlerin birbirlerine yaklaşarak yaşamak yerine ABD'nin tam aksine birbirlerinden uzaklaşarak yaşamayı tercih ettikleri görülmektedir."

Bugün dünyada yaklaşık 200 milyon Türk'ün % 42'si BDT içinde yaşamaktadır. Yine üzerinde Türkçe'nin konuşulduğu 1 955 840 kilometrekarelik Türk Cumhuriyetleri topraklarının % 75'i BDT sınırları içindedir. Bu ülkelerin çok geniş yeraltı ve yerüstü zenginlikleri bulunmaktadır. Bunlar arasında altın, uranyum, krom, petrol sayılabilir.

Orta Asya Cumhuriyetlerinde bulunan büyük maddî kaynakların yanında düşük işçi ücretleri, bunun getirdiği ucuz girdi temini, uluslararası rekabette büyük avantajları oluşturmaktadır.

I — AZERBAJCAN CUMHURİYETİ

Adı..... *Azerbaycan Cumhuriyeti*
Yüzölçümü..... 86 600 Km²
Nüfus..... 7 021 000
Başkenti..... *Bakü (2 milyon)*
Komşuları..... *Türkiye, İran, Ermenistan, Rusya, Gürcistan*
Bağımsızlık Tarihi..... 18 Ekim 1992
Üye Olduğu Kuruluşlar..... *BM, AGİK, ECO, KEİK*
Başlıca Ürünleri..... *Petrol, Pamuk*

1 — TARİHİ

Bugün Azerbaycan olarak bilinen bölgenin bilinen ilk tarihine göre bölgede Hint-Avrupa ırkından gelen ve Albanian'lar denilen halk yaşardı. (Albanian'lar, yaygın olarak Arnavutlarla karıştırılmaktadır.) Daha sonra Asya'dan gelen Tatarlarla nüfus artmıştır.

Halkları aynı boydan gelen Kafkas Azerbaycan'ı (bugünün Sovyet Azerbaycan'ı) ile komşusu İran Azerbaycan'ı, XI inci yüzyıldan 1723'e kadar ve daha sonra da 1735-1813 yılları arasında bir bütün oluşturmuştur.

V - VII nci yüzyıllar arasında Türk idaresinde yaşayan Azerbaycan'ı 642'de müslüman Araplar fethetti. IX uncu yüzyılda bu topraklarda yaşayan iranlıların yerini Türkler aldı. XI inci ve XIV üncü yüzyıllar arasında Azerbaycan'a yerleşmeye başlayan ve Azeri olarak anılan Türkler, çoğunlukla Oğuz boyundandır. Arap yönetiminde kurulan Şirvan, Aran ve Mughan hanlıkları, Arap tesirinin azalmasıyla çözülmeye başladılar. Moğol egemenliği (1236-1498) ve Safevi hanedanı sırasında yeniden güçlenmeye başladılar. Bunlardan Şirvan (Şirvan Şahlar) uzun yıllar bölgeye hâkim oldu.

Azerbaycan'ın bir Türk ülkesi olması, XI inci asırda Selçuklular'ladır. XVI ncı asırda bir çok Türkmenin de Şah İsmail'in peşinden gitmesiyle Azerbaycan'ın Türk kimliği pekişmiştir.

Ancak ülke Güney Azerbaycan'ın, yani İran'a hâkim Türk hanedanlarının bir parçası olduğundan, Türkiye Türkleri ile ilişkileri pek de olumlu seyretmedi. XVI ncı asır sonlarında Özdemiroğlu Osman Paşa, Kuzey Azerbaycan'ı fethederek Bakü Beylerbeyliği'ni kurmuş ve Osmanlı'ya bağlanmıştır. Daha önce Kanuni Nahçevan'a gelmiş idi. Ancak Osmanlı hakimiyeti tam olarak kurulmadığından Türk hanları ülkeyi kontrol etmişler ve Osmanlı'ya tabi olmuşlardır. XIX uncu yüzyılın başlarında Ruslar, Bakü, Kuba, Karabağ gibi güçlenen hanlıkları teker teker ortadan kaldırmıştır. 1929 Türkmençay anlaşmasıyla Kuzey Azerbaycan Rusya'ya, Güney Azerbaycan İran'a bağlanmıştır. Bu tarihten sonra Kuzey Azerbaycan tarihi, âdeta bir başkaldırı tarihidir.

1905 devrimi ardından Azerbaycan'da siyasi gelişmeler hızlanmıştır. 1918'de Milli Müsavat Partisi'nin önderliğinde ve Osmanlı Ordusu'nun varlığı ile başkenti Gence olan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kuruldu. Daha sonra bolşeviklerin elindeki Bakû, Osmanlı orduları tarafından alınarak başkent yapıldı. Ağustos 1918'de Bakû'yu işgal eden, ancak Osmanlıların gelmesiyle geri çekilen küçük bir İngiliz birliği, savaş sonrasında yeniden Bakû'ye girdi. Kenti boşalttığı Ağustos 1919'a kadar, cumhuriyeti denetim altında tuttu. Yeni Cumhuriyet İtilaf Devletlerince, 15 Ocak 1920'de fiilen tanındı. Nisan 1920'de Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal etti ve bağımsız Azerbaycan, tarihe karıştı. Aynı yıl kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1922'de Transkafkasya Sosyal Federal Sosyalist Cumhuriyetine katıldı. 1936'da ise Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin 15 Cumhuriyetinden birisi haline geldi.

1990 yılının ocak ayında Azerbaycan'da bağımsızlık rüzgârları, Sovyetler Birliği'nin o zamanki devlet başkanı Mihail Gorbaçov'un açıklık ve yeniden yapılanma politikalarının etkisiyle yeniden esmeye başladı. 20 Ocak katliamının hiddetiyle Azerbaycan Parlamentosu, 21 Ocak 1990'da başkan Elmira Kafarova tarafından okunan bildirge ile bağımsızlığını ilan etti. Bu devlet, hiç bir ülke tarafından tanınmadı.

Sovyetler Birliği'ndeki Ağustos 1991 darbesinin başarısızlığa uğramasından sonra Cumhuriyetlerde çözülme başladı. Nihayet 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Dünyada ilk defa Türkiye tarafından tanındı. Ülke halen BM üyesi olup dünyanın önde gelen ülkeleri tarafından tanınmıştır.

Azerbaycan, 1918'de kurulan Cumhuriyetin bayrağını yeniden kabul etti. Bayrağın rengi yeşil, kırmızı ve mavidir. Kırmızı içinde bir hilal ve sekiz köşeli bir yıldız vardır. Hilal ve yeşil renk İslamiyeti, kırmızı mücadeleyi, mavi ise Türklüğü temsil etmektedir. Sekiz köşeli yıldız ise 1918 yılında Azerbaycan'daki değişik 8 etnik grubu sembolize etmek için kullanılmaktadır.

2 — COĞRAFYASI

Azerbaycan Cumhuriyeti, kuzeyden Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, kuzeybatıdan Gürcistan, güneybatıdan Ermenistan ve Türkiye, güneyden İran, doğudan Hazar denizi ile sınırlanmıştır.

Azerbaycan'ın Türkiye ile doğrudan sınırı ancak Nahçıvan Özerk bölgesi ile olan 12 kilometrelik bölgedir. Bu sınır, bizzat Atatürk'ün emri ile ne zaman Türk topraklarına kazandırılmıştır? Azerbaycan, Nahçıvan Özerk Bölgesi ile Dağlık Karabağ özerk yönetim birimini de (oblast) içine alır. Başkenti Bakû'dur.

Azerbaycan, Transkafkasya diye bilinen bölgenin doğu kesiminde yer almaktadır. (Transkafkasya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı kapsayan

Sovyetler Birliği döneminin ekonomik planlama bölgesidir. Doğudan da Hazar Denizi ile çevrilidir. Yüzölçümü 186 100 kilometrekaredir. Buzul kaplı volkanik dorukları 5 000 metrenin üzerine çıkan Büyük Kafkaslar, kara yolculuğunu önemli ölçüde engellemektedir.) Ülkenin yüzölçümü, 86 600 kilometrekaredir.

Kuzeyinde yer yer 3 000 metreyi aşan Kafkas dağları, güneyde ise Ermenistan'ın dağ kütlelerine uzanır. Bu dağların en yüksek yeri, Benardüz Tepesi'dir. (4 480 m.) Etrafının dağlarla çevrilmesine rağmen Azerbaycan topraklarının % 40'ı ovadır. Yükselen dağ zirveleri, 2 000 metreye ulaşan yaylalar, ovalar ve bozkırların yanı sıra deniz yüzeyinden aşağıda toprağa da sahiptir. Derin boğazlar ve akarsu yataklarıyla parçalanmış görkemli sırtlar ve çıkıntılar, Kuzey bölgesine olağanüstü güzellikler katar. Azerbaycan toprakları en verimli bölgesi Kura ve Aras nehirlerinin deltalarının karıştığı yerdir.

Kafkas dağlarının rüzgârları kesmesi sebebiyle ılık bir iklimi vardır. Han-keran'ın güneyinde ise sert yayla iklimine rastlanır. Yağmurlar genellikle ilkbaharda yağar. Doğu ve orta kesiminde kışlar uzun, yazları çok sıcaktır. Yaz ortalaması 27 derecedir. Nemli astropik iklimin görüldüğü güneydoğu en fazla yağış alan bölgedir. Nahçıvan'da ise kara iklimi görülür.

Azerbaycan'ın yüzey şekilleri oldukça çeşitlidir. Topraklarının % 40'ı aşkın bölümü düzlüklerden oluşur. Bu alanların da yarısından çoğu, 400-1 500 m. yüksekliktedir. 1 500 m. nin üzerindeki alanlar, toplam yözcülüğünün % 10'unu biraz geçer. En yüksek doruklar, Cumhuriyetin kuzey sınırını oluşturan Büyük Kafkaslar'dadır. Güneybatıdaki Kafkaslar, Azerbaycan'ın ikinci önemli dağ sistemini oluşturur. Bu sistem, Şahdağ, Muratdağ ve Zengezur sıradağları ile Karabağ yaylasını kapsar. 1 566 metre yükseklikte yeralan güzel manzaralı Gyoyglyol Gölü buradadır. Güneyde en yüksek tepesi Kyumyurk-voy olan Taliş dağları uzanır. Kura-Aras düzlüğü Şirvan, Milskaya ve Mugan ovalarını kapsar.

Azerbaycan ülkesi çoğunlukla bozkırdır. Kuzey kesimlerinde dağların 2 000 metre yüksekliğine kadar ormanlar da görülür. Dağlarda en fazla rastlanan yabani hayvanlar, geyik, karaca, yaban domuzu, ayı, vaşak, bizon, kır keçisi ve parstır. Hazar kıyılarının ılıman kışları, flamingo, balıkçılık ve şahini buralara çeker.

Azerbaycan'ın doğu ve orta kesimlerinde astropik iklim egemendir. Kışları uzun (4-5 ay) ve ılıman, yazları çok sıcaktır. (Ortalama 27 °C) Nemli astropik iklimin hüküm sürdüğü güneydoğu bölümü ise Azerbaycan'ın en yüksek yağış alan (1 200-1 400 mm) bölgesidir.

En büyük iki kenti Bakû (2 milyon kadar) ve Gence (350 bin)'dir. Bakû, İstanbul, Ankara ve Taşkent'ten sonra dünyanın en büyük Türk şehridir.

3 — DEMOGRAFİK DURUMU

1989 yılı verilerine göre 7 021 000 olan Azerbaycan nüfusunun % 82.6'sı, Azeri Türküdür.

Azeriler, 11 nci yüzyıldaki Oğuz Selçuk göçleriyle bölgeye gelen Türkler ile, ilk çağlardan beri Kafkas ötesinde yaşayan İranlıların ve öteki kavimlerin etnik bir karışımıdır. Nüfusun yaklaşık dörtte üçü Türk kökenlidir. Nahçıvan Özerk bölgesinde yaşayanların hemen hemen hepsi Azeri Türküdür. Ancak Dağlık Karabağ Özerk Bölgesinde nüfusun % 80'i Ermenilerden oluşur. Azerbaycan'da yaşayan en büyük azınlık grubu, Ruslardır. Yaklaşık nüfusun % 10'unu, Ruslar oluşturmaktadır. Bu rakam, yakın zamanlarda, aşağıda da görülebileceği gibi % 5.5'e düşmüştür.

Grup	Sayı	Nüfus içindeki yüzdesi
Azeri Türkleri	5 805 000	82.6
Ruslar	392 300	5.5
Ermeniler	390 500	5.5
Lezgiler	171 000	2.4
Avarlar	44 100	0.6
Yahudiler	30 800	0.4
Tatarlar	28 600	0.4
Ukraynalılar	32 300	0.4
Gürcüler	14 200	0.2
Diğerleri	112 000	1.5
TOPLAM	7 021 000	100.0
<i>Kaynak : Devlet İstatistik Komitesi</i>		

Ocak 1990 olaylarından sonra ülkede bulunan Ruslar ve Ermeniler'in göçü, yoğunlaşmıştır. Bunun sonucu olarak toplam nüfus içinde Türklerin oranının % 90'ı aştığı tahmin edilmektedir.

15-24 yaş grubu içinde 1990 yılı verileri 1 356 800 kişinin olduğunu göstermektedir. (% 19.2) Son yıllarda marjinal sektörlerde gençlerin istihdamı yoğunlaşmıştır. Diğer Türk grupları da dikkate alındığında Azerbaycan'ın Türk kimliği daha da güçlenmektedir.

Ancak Karabağ'ın etnik yapısı, 1990'lardan sonra Ermenilerin lehine değişmeye başlamıştır. Bu bölgede zaten varolan yüksek Ermeni nüfusu ve Ermenilerin varolan "Büyük Ermenistan" düşünceleri, bunun sebepleri arasındadır.

Azerbaycan'da nüfus artış oranı, son 12 yıl içinde yükselme eğilimi kazanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, SSCB döneminden kalan çevre kirliliği sebebiyle doğum oranları büyük ölçüde düşmüştür. Boşanmaların ilk se-

bebi, ailelerin çocuk sahibi olamamalarıdır. 1977 yılında tabii nüfus artış oranı % 1.8 iken, 1989'da % 2'ye yükseldi. Doğum oranları yükselmiş ve ölüm oranları düşmüştür.

Azerbaycan nüfusunun % 53.4'ünü oluşturan 3.8 milyon insan kentlerde, % 46.6'sını oluşturan 3.3 milyon insan ise köylerde yaşamaktadır. Şehirleşme hızı, son 12 yıllık dönemde oldukça yavaş seyretmektedir. Kentlere fazla hızlı olmasa da göç olmakta, ancak kırsal kesimde nüfus artış hızı daha yüksek olduğu için o denge sürmektedir.

Toplam nüfusun % 62.1'i 30 yaşın altındadır. Nüfusunun önemli bir bölümünün genç olması, Azerbaycan'a dinamizm kazandırmaktadır.

Yaş grubu	Toplam nüfustaki payı
0-14	33.0
15-29	28.9
30-44	17.7
45-59	12.0
60+	8.4

Kaynak: Devlet İstatistik Komitesi

1980-90 döneminde Azerbaycan'da evlenme ve boşanmalar artış eğilimi gösterdi. Kaba evlenme oranı on yılda binde 9.8'den binde 10.5'e yükselirken, boşanma oranı da aynı dönemde binde 1.8'den binde 2'ye çıkmıştır. Aynı dönemde kaba ölüm oranında düzenli bir düşüş izlenmektedir. 1980'de binde 7 olan oran, 1990'da binde 6.1 olarak gerçekleşti.

Kalkınmışlığın bir ölçüsü olan bebek ölüm hızına bakıldığında, Azerbaycan gelişmiş ülkeler düzeyindedir. 1990'da bebek ölüm hızı binde 23.0'dür. Bu rakam, Türkiye'de binde 67'dir.

Ülkede kadınlar, 3 649 200 ile toplam nüfusun % 51.1'ini oluşturmaktadırlar. Anneler, yarı zamanlı çalışabilmektedirler. Kadınlar, çalışma yaşamına aktif olarak katılmaktadırlar. Ekonomideki toplam istihdamın % 43'ü, kadındır.

Sovyet döneminde itibar kazanmak amacıyla Rus kadınlarla evlenmek yaygınlaşmıştı. Ancak yeni dönemde bu durum, bir itibar vesilesi olmaktan çıkmıştır. Bu sebepten Rus kadınlarla evlenme trendi azalmıştır.

Azerbaycan'da nüfusun % 82'sini oluşturan Azeri Türkleri, müslümandırlar. Ancak yaklaşık 70 yıllık komünist yönetim tarafından yapılan yoğun ateizm propogandası ile İran İslam Cumhuriyetinden kaynaklanan Fundamentalist İslami propogandaya karşı oluşan tepki sebebiyle ve biraz da batı kaynaklı yayınların etkisiyle, dinsel yönelişler, İslami bir nitelik kazanmaktan ziyade bir kültürel renk biçiminde bulunmaktadır. Ancak bu, "radikal fundamanta-

list" hareketlerin Azerbaycan'da bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Ancak uzun süren bir yasaklama ve baskı rejimi sonucu islamiyeti "fundamentalist" olabilecek kadar bilen kitlesel Azeri Türklerinin varlığı, şüphelidir.

Diğer müslüman topluluklar, Lezgiler, Avarlar ve Tatar Türkleridir. Bunlarla birlikte toplam nüfusun yaklaşık % 87'sini, müslümanlar oluşturmaktadırlar.

Nüfusun geri kalanları ise binde 4 ile yahudiler ve % 12.6 ile hristiyanlardır. Son iki yıl içindeki gelişmeler sonucunda gayrimüslim nüfus, miktar ve oran olarak göçler neticesi azalmış durumdadır.

Azeri Türklerinin % 75'i Şii, % 25'i Sünnidir. Diğer Türk toplulukları ile ülkenin kuzeyindeki müslümanların tümü, sünni inanca sahiptir.

4 — EKONOMİSİ

Sovyetler Birliği, üzerinde egemen olduğu Doğu Blokunu, birliği oluşturan Cumhuriyetleri ve Özerk Bölgeleri, birbirine entegre hale getirmeye çalışmıştır. Böylelikle hem ülkelerin kendi kendine yeterli olmaması sağlanarak birliğin geleceği güvence altına alınacak, hem de ticaret hadleri teorisinde olduğu gibi daha verimli bir üretim sağlanacaktı. (Ancak gerçek amacın verimliliği sağlamak mı, yoksa verimsizliği sağlama yoluyla kendi kendine yeterliliğin tümüyle bitirilmesi mi olduğu, tartışılmalıdır elbette...) Bu doğrultuda, mesela, Romanya'nın bir tarım ülkesi olması planlanmıştır.

Azerbaycan, merkezi planlama neticesinde bir tarım ülkesi yapılmıştır. Sanayisi ise aynı stratejiye bağlı olarak kendi kendine yetersiz kılınarak diğer Cumhuriyetlere büyük ölçüde bağlı hale getirilmiştir.

Petrolü, rasyonel olmayan şartlarda işletilmektedir. Zaten iptidai olan teknolojisi gitgide eskimektedir. SSCB petrolünün bir zamanlar % 95'ini Azerbaycan petrolü sağlamaktaydı. Verimsizlik bütün sektörlerde bulunmaktadır. Son on yıl içinde verimsizlik, daha da belirginleşerek ekonominin en bariz vasfı haline geldi.

Ekonomide bütün sosyalist sistemle yönetilen ülkelerde olduğu gibi aşırı istihdam sözkonusudur.

Milli gelirin yükseldiğini gösteren veriler aldatıcıdır. Çünkü refah giderek azalmaktadır. Kalitesiz üretim de milli geliri gitgide düşürmektedir.

Azerbaycan'daki bütün siyasî güçler, tek çarenin piyasa ekonomisine geçiş olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak bu, üretim-tüketim, arz-talep dengelerinin bilinmesi ve kurulması ile mümkün olabilecektir. Bunun için gereken şartların altyapısı oluşmuş değildir. Beşeri kaynaklar ve yönetim, bu duruma istekli, fakat hazırlıksızdır.

Özel mülkiyetin olmadığı komünist rejimden gelindiği için, müteşebbislerin elinde olması gereken özel sermaye birikimi yetersizdir. Dolayısıyla özel te-

şebüs yoktur. Sermaye birikimi, kooperatiflerin elindedir. Kooperatifler de devlet kontrolündedir. Özel toprak mülkiyeti % 3'dür. Hiç bir sektörde, rekabet edebilecek sayıda özel firma yoktur. Fiyatlar, piyasa dışında şekillenmekte, tüketici bilgilendirilmemektedir.

Azerbaycan'da piyasa ekonomisine geçiş, uzun vadede mümkündür.

Azerbaycan'da gıda ve tüketim malları sıkışıklığı söz konusudur. Bitkisel ve hayvansal gıdalar ile bunların işlenmiş mamulleri, kentlerde alım gücünün çok üzerindeki fiyatlarla ve sınırlı miktarlarda temin edilebilmektedir.

Komünizmin bitmesiyle ülkede üretim azalmıştır. Mallar, fiyatların daha yüksek olduğu Rus kentlerine akmaktadır. (Böylece piyasa ekonomisinin bir gereği ortaya çıkmaktadır.) Ayrıca Rusya Federasyonu, maliye politikalarıyla Azerbaycan'ı baltalamaktadır.

Azerbaycan ekonomisi, ülke ihtiyaçlarına göre değil, Sovyet ekonomisine göre ayarlanmıştır. Üretilen ürünler, Cumhuriyet içinde değerlendirilmekten çok, Cumhuriyet dışına satılmaya uygundur. İhtiyaçları ise, diğer Cumhuriyetlerde bulunmaktadır. Ayrıca siyasi istikrarsızlık, güvensiz ekonomik ortam, eksik üretim motivasyonu ve geri teknoloji sebebiyle üretim ve Karabağ için yapılan harcamalar, ekonomik durgunluğun diğer sebepleri arasındadır.

Daha önce de belirtildiği gibi Sovyetler Birliği döneminde Cumhuriyetlerin ekonomileri birbirine bağımlı olacak şekilde düzenlendi. Bu itibarla Azerbaycan'ın tek başına sanayi üretimini gerçekleştirilmesi mevcut haliyle güç olacaktır. Yetkililerden edinilen izlenim, bir sanayileşme stratejisinin henüz geliştirilmediğidir.

Azerbaycan'ın ihracat ürünleri için günümüzde en önemli pazar, BDT ülkeleridir. Azerbaycan'ın talep fazlası ürünlerini dış dünyaya ihracat edebilmesi, ürün kalitesinin düşüklüğü ve pazar yokluğu sebebiyle zor görülmektedir. Sanayiye yabancı sermayeyi çekememesi halinde Azerbaycan'ın ihracat potansiyeli, petrol ve tarım mamulleri ile sınırlı kalabilir. Bunu gidermenin yolu ise dışa açık bir ekonomi yaratmaktır.

Ülkedeki ciddi problemlerden birisi de çevre kirliliğidir. (Bu konuya sonuç bölümünde daha detaylı biçimde değinilecektir.) Bakü Devlet Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Veliyev'in ifadesiyle "...bu rejim bizi devamlı olarak sömürmüştür. Memleketimizin doğal kaynaklarını talan ve israf etti. Yüzde 95'ini merkez almış götürmüş, yüzde 5'ini bırakmıştır ve geriye de kirlenen bir doğal çevre bırakmak suretiyle..."

Azerbaycan ekonomisini tanımaya ve yönlendirmeye yarayacak iktisadi ve istatistikî veriler, kapitalist ekonomi veri sisteminde değildir. Bu bakımdan Azerbaycan ekonomisinin kapitalist dünya göstergeleriyle mukayesesi mümkün olamamaktadır. Bu durum, Azerbaycan'da kaydedilecek gelişmeleri anlama konusunda darboğaz niteliğindedir.

Sosyal ekonomi sahasındaki meselelerin başlıcaları, aşağıda belirtilmiştir:

1. Bazı sektörlerdeki durgunluk, işsizliği giderek büyüyen bir mesele haline getirdi.

2. Azerbaycan'da özellikle kentlerde konut sıkıntısı giderek artmaktadır.

3. Azerbaycan, geçmiş dönemde insangücü planlaması bakımından başarısız kalmıştır. Bazı bilim dallarında talep fazlası insangücü görülürken (sosyal ve beşeri bilimlerde) modern işletme, iktisat, öğretmenlik ve mühendislik dallarında insangücü sıkıntısı çekilmektedir. Ülkedeki eğitim kurumlarına devam eden öğrencilerin sayısındaki düşmeler de gelecekteki insangücü arzını sınırlayacaktır.

Azerbaycan'da, özellikle fen dallarında yetişmiş insangücü, beyin göçüne hazır bir potansiyel olarak görülmektedir. Daha iyi çalışma ve ekonomik şartları sağlayacak bir ülkeye göç etme yaygın bir arzu haline geldi.

4. Resmi verilere göre 1991 yılında ülke nüfusunun 1/3'ü yoksulluk sınırının (374 Rus rublesi) altındadır. Cumhurbaşkanı'nın iktisat müşaviri, "çağdaş batı ölçüleri esas alındığında Cumhuriyet nüfusunun % 94'ü ortalama batı refahının altında bir seviyede yaşadığını" ifade etti.

Mevcut iktisadi zihniyet, siyasi istikrarsızlık ve belirsizlik ile kurumsal engeller, kaynak, tasarruf ve yatırım eksiklikleri Azerbaycan ekonomisini çözülmesi zor bir fasit daire haline getirdi.

Azerbaycan'da reform faaliyetlerinin şok tedbirle yerine getirilmesi mevcut panik ortamını daha da vahim hale getirebilir. Azerbaycan'da siyasi değişiklik beklentilerinin giderilmesi ve Karabağ probleminin çözülmesi de iktisadi reform faaliyetlerinin altyapısını oluşturmaktadır.

Nemaları kısa vadede alınacak ve sonuçları refaha hemen yansiyacak tedbirlerden başlayan, yabancı sermayeyi mümkün olan en kısa sürede çekebilecek altyapıya önem veren bir politika paketi Azerbaycan ekonomisi için önem taşımaktadır.

Azerbaycan ekonomisi için en kolay uygulanabilir sektörlerden biri de turizmdir.

Türkiye'nin önderliğinde başlatılan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi çerçevesinde planlanan ekonomik bölgenin içinde bulunan Azerbaycan, bu projenin belirli bir kaç aşamasının katedilmesi ile başta ekonomik problemleri olmak üzere bir çok problemlerinin çözümünde önemli bir aşamayı geçmiş olacaktır.

Azerbaycan'ın toplam milli geliri (1990 yılı sonu itibariyle) Rus para birimi cinsinden 14.8 milyar rubledir. Devlet Planlama Komitesi'nin tahminlerine göre 1991 yıl sonunda ise milli gelir, 15 milyar ruble olarak gerçekleşti. Sovyet yönetimi Cumhuriyetlerde üretilen GSYİH'nin çok önemli bir bölümünü Rusya'ya transfer ederek bir sömürü düzeni kurmuştur. Bundan dolayı Azerbaycan'ın ekonomik verilerini gösteren dokümanlarda "üretilen milli gelir", "istifade edilebilir milli gelir" gibi iki ayrı tasnif mevcuttur. Burada yeralan milli gelir figürleri "istifade edilebilir" olanıdır.

Üretilen milli gelirin 1990 yılında yüzde 79.6'sı, 1991 yılında ise yüzde 80.1'i tüketim için kullanılmıştır. Aynı yıllarda milli gelirden yatırıma ayrılan pay yüzde 20.4 ve 23.8 olmuştur.

Azerbaycan'a ait istatistiklerin tutarsızlığına sıkça rastlanmaktadır. Milli gelir rakamları, Devlet İstatistik Komitesi yaylığında daha düşüktür. 1980-90 döneminde milli gelirin gelişmesi ile tüketim lehine değişmesi, Sovyetler Birliği'ndeki istikrarın bozulmasına bağlanabilir.

Milli gelirin yatırıma ayrılan payı, 1985 yılı sonrasında sürekli düşmektedir.

Milli Gelirin Gelişimi 1980-90 Dönemi							
	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Toplam Milli gelir (Cari-Milyar Ruble)	6.8	9.0	8.6	9.1	13.0	13.8	14.8
Tüketim'e ayrılan	%72.6	68.6	73.9	73.3	76.5	86.8	87.2
Yatırım için ayrılan	%27.4	31.4	26.1	26.7	23.5	13.2	12.8
<i>Kaynak: a.g.e.</i>							

Azerbaycan'da 1990 yılı sonunda kişi başına yıllık milli gelir 2 082 ruble olarak hesaplanmıştır. Ancak satın alma paritesi dikkate alınmadan bu gelirin dolar cinsinden ifadesinin fevkalade yanıltıcı olacağı muhakkaktır.

Marksist teorelin bazı uygulamaları yüzünden GSMH hesaplarının ve sektörel dağılımının Azerbaycan'da güvenilir olması ihtimalini düşürmektedir. Klasik teorige hizmetler içinde yer alan ekonomik faaliyetler sosyalist ekonomilerde çeşitli sektörlerle dağıtılmakta ve bazı hizmetler ise GSMH'ye dahil edilememektedir. Bu tespitten sonra Azerbaycan'da GSMH'nin son dört yıl içinde sektörel bileşimi aşağıdaki tabloda görülebilir.

Sektörlerin GSMH İçinde Payı (%)				
Sektörler	1987	1988	1989	1990
Sanayi	38.5	37.3	37.3	37.1
Tarım	23.4	23.1	22.7	23.3
İnşaat	22.0	22.0	8.9	8.3
Ulaştırma ve Haberleşme	4.4	4.4	4.1	4.0
Ticaret	5.4	5.6	7.9	6.4
Hizmetler	17.3	18.6	19.2	20.9
<i>Kaynak: a.g.e. (Sovyet Ayrımına Göre)</i>				

Tablo'da açıkça görülen husus, GSMH içinde sanayinin payının düzenli bir düşüş, hizmetlerin ise yükselme gösterdiği'dir. Tarım sektörünün GSMH içindeki ağırlığı ise istikrar kazanmış gözükmektedir.

Elde veri olmamakla beraber GSMH'deki durgunluğun kamu tasarrufunun gerilemesine, dış ticaret açığının büyümesine yol açtığı anlaşılmaktadır.

Temin Edilebilen Verilerle Ekonominin Genel Dengesi

1. GSMH	14 703
2. Toplam Kaynaklar	8 977
3. Toplam Tüketim	7 823
4. Toplam Yatırım	1 154
5. Toplam Kamu Geliri	4 729.3
6. Toplam Kamu Gideri	4 629.9

Tablodan da izlendiği gibi toplam kaynakların % 87.1'i tüketim, % 12.9'u yatırım harcamalarına tahsis edilmektedir.

Sosyalist bir ekonomide bütün gelir ve harcamaların kamu eliyle yapıldığı muhakkaktır. Bu itibarla özel kullanılabilir gelir, özel tüketim ve yatırımdan söz etmek mümkün değildir. Ekonominin dengesi kooperatifler hariç tutulacak olursa devlet bütçesi içinde oluşmaktadır.

Kamunun en önemli kaynağı kooperatif işletmelerinden temin ettiği vergi dışı gelirlerdir. Giderlerin en büyük iki kalemini iktisadi sübvansiyonlar ile sosyo-kültürel gelişme ve bilim alanına yapılan harcamalar oluşturmaktadır. Kamu yönetimi için ayrılan pay toplam giderlerin % 14.2'si kadardır.

Sabit sermaye yatırımlarının yıllar içindeki gelişimi, ülkenin ekonomik tercihlerini de işaret etmesi bakımından önemlidir. Sabit fiyatlarla yapılan mukayeseden son üç yılda en öncelikli sektörün enerji olduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycan'ın enerji yönünden stratejik konumu, bu konuma verilen önemi açıklamaktadır.

Sabit Sermaye Yatırımları (1973 Sabit Fiyatlarıyla Milyar Ruble)			
Sektörü	1985	1989	1990
1. Enerji	5.4	6.4	6.6
- Elektrik	1.4	1.6	1.7
- Yakacak Enerji	5.0	5.7	5.9
2. Metalurji	0.6	0.6	0.6
- Demir-Çelik	0.3	0.3	0.3
- Renkli Metaller	0.3	0.3	0.3
3. Makina	1.7	2.1	2.2
4. Kimya-Orman	1.1	1.3	1.4

Sektörü	1985	1989	1990
5. Kimya ve Pet-Kim	1.0	1.2	1.2
6. Orman, Ağaç İşleme, Kağıt	0.1	0.1	0.1
7. İnşaat Malzemeleri	0.4	0.5	0.6
8. Hafif Tekstil	0.5	0.6	0.7
- Tekstil	0.4	0.5	0.5
- Hazır Giyim	0.06	0.08	0.09
- Deri, kürk, ayakkabı	0.06	0.08	0.07
9. Gıda Sanayii	0.96	1.2	1.2
- Et ve süt işleme	0.06	0.07	0.07
- Diğer yiyecek	0.08	0.96	0.98
TOPLAM	11.4	13.7	14.60

GSMH içindeki payı azalmasına rağmen tablodan da izlendiği gibi toplam sabit sermaye yatırımları yıllar içinde reel fiyatlarla yükselme göstermektedir. Enerjiden sonra en fazla kaynağın ayrıldığı sektör, makine imalatıdır. Yakacak enerji yatırımlarını yükselten faktörün petrol olduğu anlaşılmaktadır. Son yıllarda petrol işleme ve petro-kimya yatırımları çok düşüktür. Bu sonuç, petrol çıkarma ve işletme tesislerinin eski, kirletici ve geri bir teknolojiyle çalıştığı istikametindeki görüşleri de açıklayıcı niteliktedir.

Gene de Azerbaycan ekonomisinin en güçlü alanları, petro-kimyadır. Ülkenin yaptığı tercih, petro kimyayı askıya alırken zayıf olduğu makine imalatına yönelmek olmuştur.

Özel sektörü geliştirmek üzere benimsenmiş bir plan ve politika henüz yoktur. Bu konuda Türkiye'nin örnek alınacağı düşünülmektedir.

Çalışmaları sürdürülen yabancı sermaye ve özelleştirme kanunlarının başarı şansını düşüren bazı faktörler sözkonusudur.

Bunlar:

- Özelleştirmeyi geniş tabana yaymak, tasarruf eksikliğinden dolayı mümkün değildir.

- Özelleştirmeyi kooperatifler marifetiyle gerçekleştirmek, bazı sanayi dalları ve tarımda çalışanlar aleyhine neticeler doğurabilir.

- Ekonomik altyapılar hazırlanmadığından kısa vadede yabancı sermayenin gelmesi mümkün değildir. Geri teknolojileri rehabilite etmek üzere beklenen yabancı sermayenin ise ancak orta vadede Azerbaycan'ı cazip bulması beklenmektedir.

Özel sektörü teşvik, herşeyden önce özel sermaye birikimini, teşvik için kullanılabilecek kamu kaynaklarını ve bankacılık sistemini gerektirmektedir. Bunlar, maalesef Azerbaycan'da yoktur.

Azerbaycan'ın dış ekonomik ilişkileri doğaldır ki yoğunlukla eski COMECON ülkeleri ve BDT üyesi ülkeler ile. Sovyetler Birliği'ne bağlı bir Cumhuriyet olarak Azerbaycan dış ticaretini Moskova aracılığı ile yürütmüştür. Günümüzde bu ihtiyacı karşılayabilecek idari ve kurumsal yapının geliştirilmemiş olması dış ticarete bir darboğaz teşkil etmektedir. Ancak bu zorluğun kısa vadede aşılacağı, açıktır.

Bir Sovyet Cumhuriyeti olarak Azerbaycan'ın ihraç ettikleri ile bundan kazandıkları arasındaki uyumsuzluk, Moskova'nın bu ticaretten büyük kaynakları kendisine aktardığını göstermektedir. Karadeniz ekonomik İşbirliği Projesinin kurucularından biri olarak Azerbaycan, bu projenin ilerlemesi ve hayata geçmesi aşamalarında, bu darboğazlarını birer birer yıkacaktır.

Azerbaycan Şubat 1992'de ECO'ya üye olmuştur. Bu üyeliğin (ECO'nun etkinliğini artırması kaydıyla) bağımsız Azerbaycan'ın dış ekonomik ilişkilerinde ve uluslararası ekonomik işbirliğinde önemli bir başlangıç olması beklenmektedir.

Dış ekonomik ilişkilerini geliştirmek için Azerbaycan'da Medeni Hukuk, Borçlar Hukuku ve Ticaret Hukuku sahalarının reform ihtiyacı devam etmektedir. Bankacılık sistemi dış ticareti geliştirmeye müsait yapıda değildir.

Azerbaycan'da içi ve dış rekabet ortamının zayıflığı ve dahili tüketime yönelik ekonomi sebebiyle ihraç potansiyeli olan ürünlerinin kalitesi düşüktür.

Hukuk ve sanayi altyapılarının hazırlıksızlığı Azerbaycan'ın dış ticaretinde bir darboğaz olarak gözükmemektedir. Azerbaycan'ın BDT dışı dış ticaretinde pozitif denge yaratan kalemler sadece petrol, doğal gaz ve metaldir.

Azerbaycan'ın sanayi ihracatının bir diğer problem sahası da Sovyet yönetiminin yarattığı Cumhuriyetlerarası bağımlılıktır. Nitekim ülke, ihraç potansiyeli taşıyan sanayi ürünlerinde hammadde veya ara malı olarak diğer Cumhuriyetlere muhtaç durumdadır. Cam sanayii buna ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Cam üretiminde hammadde olarak kullanılan kum, Ukrayna'dan temin edilmektedir.

Azerbaycan, ciddi miktarda dış ticaret açığı veren bir ekonomiye sahiptir. Dış ticareti negatif yapan genellikle sanayi ve tüketim mallarıdır. Dış ticarete pozitif değer yaratan üç sektör madencilik, hafif sanayi, petrol ve ona dayalı sanayidir. Beklenenin aksine ithalatında en büyük pay tarım ve gıda ürünlerine ayrılmaktadır.

Bağımsız Azerbaycan'ın BDT üyeleri ile yapacağı ticaretin de bundan sonra dış ticaret kapsamında değerlendirileceği muhakkaktır.

Azerbaycan'ın BDT içi ülkelerle yaptığı ticaret farklı bir profil çizmektedir. Madencilikle çok küçük bir negatif değer yaratılırken tarım, sanayi ve tüketim malları ihracatı dış ticaret dengesinde olumlu sonuç doğurmaktadır.

Azerbaycan'ın dış ticarete pozitif değerler yaratabilecek mallara sahip olduğunu göstermesine rağmen BDT içinde ihraç edebileceği bu malların dış dünyada alıcı bulması önceden de kısa vadede mümkün görülmemektedir.

Çünkü dış ticaret yapısını kısa vadede değiştirmek kolay değildir, sanayi ihrac ürünlerin bir kısmı ara mal niteliğindedir ve teknoloji yenilenmesi gerekmektedir. BDT içinde dönen mallar, batı standartlarında değildir. İhtiyaç malları ise zaten batı ihtiyaçları içinde bulunan ve kalkınma için gerekli mallardır. Bunlar içinde demir-çelik, makine ve inşaat malzemeleri bulunmaktadır.

Ülkenin dış dünya ile mevcut ilişkilerinde dış ticaret mevzuatının, bankacılık sisteminin ve dövizin yetersizliği sebebiyle takas usulü -düşük seviyede de olsa- kullanılmaktadır.

Azerbaycan'da, piyasa ekonomisinin temel kurumu yoktur. Merkez Bankası henüz kurulmuştur. Ülkede geçerli para birimi Rus Rublesi ve milli para birimi olarak tedavüle sunulan imanat'tır. Mevcut bankalar devletindir ve hukuken Moskova bankalarının şubesidir. Çağdaş bankacılık hizmetleri henüz yerleşmedi. Sermaye piyasası fikri yoktur. Mevcut sigorta kuruluşları da doğal olarak devletindir.

Azerbaycan dış ticaretinin en önemli darboğazlarından birisi de bankacılık sisteminin dış ticarete uygun olamamasıdır. Azerbaycan bağımsızlığını müteakip fiyat artışlarıyla tanışmıştır. Daha önce merkezi idare tarafından tek el ortamında ve yine genel ücret politikası ile ilişkilendirilerek belirlenen fiyatlar, serbest piyasaya geçiş kararıyla olağanüstü artmış, artmaya da devam etmektedir.

Azerbaycan'daki fiyat artışlarının sebebi sadece enflasyon değildir. Ülkede talep enflasyonunun yanı sıra spekülasyon fiyat artışları da bulunmaktadır.

Rusya Federasyonunda özellikle gıda ve dayanıksız tüketim malı fiyatlarının (daha yoğun talep ve uygulanan maliye politikalarıyla) yüksek gerçekleşmesi sebebiyle bu ülke, daha zayıf ekonomilerin fiyatları daha ucuz olarak seyreden mallarını ülkesine çekebilmektedir. Rusya fiyat artışları karşısında yıllar boyu kazandığı ekonomik güç sayesinde ücretleri daha sık ve yüksek oranlarda artırabildiğinden tüketicilerin talep güçlerini de muhafaza edebilmektedir.

Azerbaycan'da yıllardır kooperatiflere sağlanan sübvansiyonun kaldırılması, fiyatları yükselten bir diğer sebep durumundadır.

Arz eksikliği ise genellikle işletmelerin verimsiz ortamda çalışmaları, geri ve yenilenmeyen teknoloji ile üretime devam etmelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim mevcut veriler Azerbaycan'da emek verimliliğinin ve teknolojinin yenilenme ortamının giderek düştüğünü göstermektedir.

Azerbaycan Hükümeti tarımsal destekleme ve fiyatlandırma kapsamında 1976-1990 döneminde tahıl, pamuk (üretimin tümünü) patates ve çeşitli sebzeleri satın almıştır.

Azerbaycan, madencilik ve petrol bakımından yeterli rezervlere sahip bir ülkedir. Petrol, Hazar Denizine uzanan Apşeron yarımadasında, Kura Nehri kıyılarında Kabristan ve Gence yakınlarında bulunmaktadır. Bu tabii kaynaklar, ülkenin ihracatında da önemli bir yere sahiptir. Ancak gerek petrolün gerek kömür ve diğer madenlerin üretimi eskimiş ve çok kirlüten teknolojilerle yürütüldüğünden ülke, ciddi bir kirlenme ile karşı karşıyadır.

Geri teknoloji ve sığ kuyular sebebiyle petrol üretimi bir hayli azalmaktadır. Petrol üretimindeki düşüşün bir sebebi de üretimin Rusya'ya gitmesinden kaynaklanan bilinçli bir boykottur. Çünkü Sovyet yönetimi, Azerbaycan petrol üretiminin % 97'sini Rusya'ya taşımakta idi.

Ülkenin diğer kaynakları, iyot bromürlü sular, kurşun, çinko, demir, bakır cevheri, nefelin, siyonit, tuz, kireç ve mermerdir.

Azerbaycan imalat sanayii, küçük ve orta ölçeklidir. Orta ölçekteki sanayi, "Yünkül Sanayii Bakanlığı" kontrolündedir. Bakanlığa bağlı 60 civarında fabrika vardır.

Ayrıca ülkede üzüm, ihracata yönelik tütün, dokuma ve giyim sanayi, petro-kimya, lastik, gübre, elektrik üretimi bulunmaktadır.

Ulaştırma sektöründe karayolları daha hızlı gelişmekte ve tercih edilmektedir. Bakü-krosnovodsk (Türkmenistan) feribot hattı ise deniz ulaşımının en işlek yoludur. Boru hattı ise Bakü petrollerini Batum yoluyla dış dünyaya açmaktadır.

Ulaşımda Azerbaycan'a büyük miktarda yatırım gerekmektedir.

Telekomünikasyon teknolojisi ve etkin kullanımı ülkede giderek bir problem alanı haline gelmektedir. Ülkenin başkentinde şehiriçi görüşmeler dahi zaman zaman aksamaktadır. Türkiye'de Azerbaycan'a son yıllarda eğitim görmek üzere giden öğrencilerin Türkiye'ye telefon dahi edemedikleri bilinmektedir.

Azerbaycan'da turizme ait istatistik yoktur. Badamlı, İstisu ve Sirap şifalı su kaynakları tanınmıştır. Naftelan'daki tedavi edici petrol, meşhurdur.

Fiyatlar artışlar ortalama gelirin üzerinde artmaktadır. Halk tüketim harcamalarını eski tasarrufları ve ikinci işlerden elde ettikleri gelirleri yoluyla yapmaktadır. Sarp Sınır kapısının açılmasıyla birlikte Türkiye'ye BDT'den gelen akım çerçevesinde, Azeriler de bavul turizmi ve zaman zaman da fuhuş amaçlı olarak gelmektedir.

5 — SİYASAL VE SOSYAL YAPILANMALAR

Azerbaycan'ın bütün dernek ve meslek kuruluşları, Sovyetler döneminde devlet tarafından kurulmuştur. Bunlar, isim olarak devam etmesine rağmen faaliyetleri yoktur. Yazarlar Birliği, Komünist yönetimden en az etkilenen ve faaliyetlerine devam eden istisnalardan biridir.

Kooperatif çatısında bazı birleşmeler bulunmaktadır. "Azerbaycan Tüketim Kooperatifleri Birliği" 1 milyondan fazla üyesiyle ülkenin en büyük siyasi olmayan kuruluşudur. Bu birlik, ülkedeki ekmeğin üretiminin hepsini elinde tutmaktadır.

Vakıflar son iki yıl içinde kurulmaya başlanmıştır.

Komünist partisinin kendini feshinden sonra Azerbaycan'da da diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi bir boşluk görülmüştür. Azerbaycan, diğer Cum-

huriyetlerde olduğu gibi Sosyalist Parti'nin devamı partiler kurmamıştır. AKP liderleri, kadro halinde partisiz bir biçimde ülkeyi yönetti.

Azerbaycan'da kendilerini parti olarak adlandıran fakat hukuken böyle bir kimliği olmayan çeşitli partiler mevcuttur. Bunlardan en büyükleri, şunlardır:

1. Birlik Partisi
2. Anavatan Partisi
3. Milli Müsavat Partisi: Pantürkist bir partidir.
4. Halk Cephesi: 51 partinin desteklediği bir koalisyon.
5. Milli İstiklâl Partisi: Milliyetçi ve Türkçüdür.
6. Sosyal Demokrat Parti
7. Bağımsız Sosyal Demokrat Parti: Liberal
8. Milli Muhabbet Partisi
9. Tövbe Partisi: İran yanlısı ve islamî devleti savunuyor.
10. Halk Partisi
11. Yeşiller partisi

Ülke, sayısal olarak kalkınmasını gerçekleştirebilecek insangücüne sahiptir. Ancak teknik ve fen alanı uzmanlarının yeni teknolojilere olan yakınlığı yeterli değildir. Şu anda batılı anlamda ekonomist ve işletmecilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Son otuz yılda, istihdamın sektörel yapısı önemli değişmeler gösterdi. Toplam istihdam edilenlerin içinde çiftçilerin (kolhozcular) oranı 1959'da % 42.5'den 1989'da % 12.7'ye düşmüştür. Bu da genel gelişimle doğru orantılıdır.

Ekonomi, tarımdan sanayiye doğru istihdama yönelmektedir. Toplam işgücü arzı 3.9 milyondur. 2.8 milyon fiilen ekonomik faaliyet içindedir. İşsiz sayısı, yarım milyon civarındadır. (Devlet Planlama Komitesi)

Faal işgücü içinde 1990 yılında kendi hesabına çalışan yoktur. Azerbaycan Devlet Planlama Komitesi 1992 yılı sonunda 10.000 kişinin kendi hesabına çalışmasını hedefledi.

Azerbaycan'ın sosyal ve ekonomik verileri gelir dağılımını doğrudan göstermeye müsait değildir. Bu konuda değerlendirebilecek istatistikler, çalışanların işyeri ve sektörleri itibariyle kazandıkları aylık veya yıllık gelirleridir.

En yüksek gelirli, kooperatiflerde çalışanlardır. DPK (Devlet Planlama Komitesi) verilerine göre 1990 yılında ayda 330 ruble gelir temin eden komite çalışanları, aylık 239 ruble ile kolhozcular izlemektedir. Kamu ve sosyal kuruluşlarda çalışanların aylık ortalama gelirleri ise 193 rubledir.

Hukukî yapıya bakıldığında Azerbaycan, bağımsızlığına kavuştuktan sonra, millî bir hukuk sistemini henüz kuramamıştır. Ülkede bütün hukuk metinleri ve kurumsal yapı itibariyle Sovyet sistemi, yürürlüktedir. Yasama organı olan Millî Şura'da iki parti bulunmakta, bu partiler arasında bir uzlaşmazlık sözkonusu olmaktadır. Bu durumda hukukî yapı geliştirilememekte, metinler yenilememektedir. Ayrıca ülkedeki yaygın istikrarsızlık da bu duruma katkıda bulunmaktadır.

Anayasa, Sovyet Anayasasının bazı maddelerinin değiştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu anayasa, vatandaşlarına devlet tarafından teminat altına alınmış ekonomik, politik ve hukukî haklar tanımıştır. Bu haklar, batılı anlamda yeterli değildir. Ancak fiiliyatta, batılı anlamda haklar kullanılmaktadır.

Medenî Hukuk, İdare Hukuku, Borçlar Hukuku ve Ticaret Hukuku, Azerbaycan'ı çağdaş dünyaya uyumlu hale getirecek özellikte değildir. Bu yasalar yenilenecektir. Azerbaycan'da Türkiye'nin ilgili kanunlarının aynen benimsenmesi yönünde yaygın bir kanaat mevcuttur.

Yargı sisteminde genellikle iki seviyede mahkeme bulunmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyet Mahkemesi Yüksek yargı organıdır, tektir ve bağımsızdır. Rayon ve şehir mahkemeleri özlük ve malî bakımdan Adalet Bakanlığına bağlıdır.

Azerbaycan, bağımsızlık kararından sonra Sovyet sistemini değiştiren bir idarî yapıyı henüz kuramamıştır. İdarî mekanizma otoritesi daha da zayıflamış olarak devam etmektedir. 340 üyeden oluşan Parlamento, askıya alınmıştır. Onun yerine 50 üyeli "Millî Şura" yasama görevini yürütmektedir. Üyeler iktidar ve muhalefet tarafından eşit olarak bölüşülmüş vaziyettedir.

Ülkenin en yetkili mercii, Cumhurbaşkanlığıdır. Ülke, sosyalist devlet yönetiminden arta kalan güçlü bir merkezî ve idarî yapı altındadır.

Azerbaycan'ın demokratikleşmesinde en önemli engeller, devlet ve demokrasi geleneğinin yokluğudur. Demokratik kurumların ve siyasî ilimlerin zayıflığı, demokratik bir liderin eksikliğidir.

Siyaset, belli bir hukukî sistemden gelenekten mahrumdur.

Azerbaycan Cumhuriyeti içinde, Sovyet sisteminin kalıntısı olarak idarî yönden ayrıcalıklı iki bölge mevcuttur:

Karabağ özerk bölgesi

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti

Bu bölgeler, Bağımsız Devletler Topluluğunu kuran Alma Ata Anlaşmasına göre hukukî imtiyazlarını devam ettirmektedirler. Kendi Parlamentoları vardır ve bölge yönetiminde merkeze bağlı olmakla beraber sınırlı yönetim hakkına sahiptirler.

Azerbaycan, idarî taksimat olarak 70 rayona (bölge) ve 45 şehire sahiptir. Köyler ve kasabalar bir şehire ve dolayısıyla rayon idaresine bağlıdır.

Her rayonda merkezi hükûmete bağlı mahallî birimler vardır. Her bakanlık rayonlarda icrai ünetilere sahiptir. Mahallî idareciler, komünist partisi üyeleri tarafından seçilmiş veya atanmış kişiler olup, görevlerine günümüzde de devam etmektedirler.

Azerbaycan'ın dış ilişkileri, tam olarak organize edilmedi. Ülkenin bağımsızlığını ilk tanıyan ülke, Türkiye'dir. Bakü'de büyükelçilik açmış ve 10.1.1990 yılından itibaren ekonomi, ticaret, sağlık, haberleşme, ulaşım, deniz ulaşımı, sınır ticareti, enerji, siyasi, turizm ve eğitim alanlarında Azerbaycan'la bir dizi anlaşmalar imzalanmıştır.

Azerbaycan'ın Erenistan ile süren çatışma ve Gürcistan ile toprak ihtilafı bulunmaktadır. Ermenistan ile sıcak çatışma, uzun zamandır değişik şiddette sürmektedir.

Azerbaycan ile İran arasında mezhep birliği ve İran Azerbaycan'ı sebebiyle etnik yakınlık vardır. Bu sebeple iki ülke arasında yakın ilişkiler için gerekli potansiyel mevcuttur. Ancak İran'ın rejim propagandası yapması, genel olarak Azerbaycan'da reaksiyon görmektedir.

İran hakkındaki kanaatler de olumlu değildir. İran'ın Azerbaycan'ın güçlenmesini istemediği düşünülmektedir. Hatta İran'ın Ermenistan'ı desteklediği kanaati halkta egemendir.

Sovyet politikası, uzun yıllar Türk Toplulukları arasındad lehçe, mezhep ve toprak çatışması yaratarak manevi birliği engelledi. Bu politikanın tesirlerini halen görmek mümkündür. Türk Cumhuriyetleri arasındaki bağ, ekonomik bağımlılığın gerektirdiği ölçüdedir.

Mesela Karabağ meselesinde diğer Türk Cumhuriyetleri kayıtsız kalmaktadırlar.

Azerbaycan AGİK'e BDT ile birlikte, ECO'ya ise Şubat 1992'de katılmıştır.

Azerbaycan'ın güçlü bir ordusu yoktur.

1991 yılının son aylarında düzenli bir milis gücü kurulması tasarlanmıştı. Ancak eski Cumhurbaşkanı Ayas Muttalibov'un reddi yüzünden kurulamadı. Karabağ'daki çatışmalar için Halk Cephesi'nin desteği ile oluşturulmaya çalışılan güç ise yeteri kadar organize değildir. Teçhizatı eksiktir. Maddi desteği yoktur.

Ancak Karabağ meselesi, Azerbaycan kamuoyunda yeterince hassasiyetle karşılanmamıştır. Karabağ savunması, Elçibey'in Cumhurbaşkanlığından önce Karabağlılara bırakılmış gibiydi. Ancak şimdi savunmanın nisbeten nitelikli hale gelmesiyle Ermenistan ile çatışmada, Azerbaycan eskisi kadar zayıf görünmemektedir.

Azerbaycan'ın sınırları BDT Anlaşmasına göre Rusya Federasyonu tarafından korunmaktadır. Ancak Azerbaycan Ermenistan çatışmasında BDT'nin etkisi pek de görünmemektedir.

İç güvenliği trafik görevlileri dışında milis adı verilen kır ve kent polisi bulunmaktadır.

Halk cephesi, ordu kurulmasını istemektedir.

KGB yerine Azerbaycan Devlet Tehlikesizlik Komitesi adıyla faaliyet gösteren istihbarat teşkilatı, çoğunluğu Rus olan kadrolarıyla faaliyetini sürdürmektedir.

Azerbaycan'da sağlık hizmetleri veren kuruluşlar sayıca yeterli ve yaygındır. Ülkenin tümüne yayılmış poliklinik ve hastanelerde her türlü bakım, teşhis ve tedavi ücretsizdir.

Ülkede tıp yüksek okullarına bağlı araştırma hastaneleri, genel hastaneler ve ihtisas hastaneleri mevcuttur. Sağlık göstergelerine bakıldığında Azerbaycan'ın çok mesafe kaydettiği görülmüştür. Toplam hekim sayısı 27.900, 1000 kişiye düşen hekim sayısı 38.9, yardımcı sağlık personeli sayısı 70.400, hastane sayısı 894, toplam yatak sayısı 72.800, 10.000 kişiye düşen yatak sayısı 101.4, toplam poliklinik tesisi 1.889'dur.

Son yıllarda zehirlenmeler, çok önemli bir tehlike oluşturmaktadır. tarımda kullanılan Butefos ve Selitras gibi zehirli maddeler, insan hayatını tehlikeye sokmuştur.

Eğitim, sosyalist yapının sonucu bir tam kamu malı niteliğindedir. 1991 yılının başında bir özel okul açma teşebbüsü başlamıştır. İlk olarak devletin teşvik ve organizesi ile Sosyal İlimler Koleji adlı özel yüksek öğretim kurumu hizmete girdi.

Eğitim sistemi, iki bakanlık halinde teşkilanlamıştır. Bunlar, Orta İhtisas ve Yüksek Öğretim Bakanlığı ve Orta Eğitim Bakanlığıdır.

Azerbaycan'da eğitim olumlu işaretler vermektedir.

Çalışanlar, oldukça eğitilidir. Ülkede eğitim eşitliği sağlanmıştır. Ancak yüksek öğretime giriş subjektif ve eğitimde fırsat eşitliğini bozan şartlarda cereyan etmektedir. KP referansı eskiden geçerli iken, şimdi yerini etkili isim referansına ve rüşvete bırakmış durumdadır.

Orta öğretimde 11 yılını tamamlamış kişiler doğrudan üniversiteye girebilir. Mesleki eğitim için iki alternatif bulunmaktadır : Birincisi öğrenciler 8 yıllık eğitimi tamamladıktan sonra mesleki teknik okulları seçebilmektedir. Diğer alternatif ise 11 yıllık eğitimi tamamladıktan sonra üniversiteye giremeyen öğrencilerin eğitim gördüğü orta teknik veya ihtisas okullarıdır. 11 yıllık (8+3) eğitimle meslek kazananlar hayata kalifiye işçi, lise sonrası meslek okullarına gidenler ise hayata usta olarak atılmaktadır.

"Gençlik İşçi Merkezleri" adı verilen yaygın eğitim programları, mesleki nitelikleri geliştirmek ve yeni meslek kazandırmak amacıyla ülke sathına yaygınlaştırılmıştır.

Yüksek öğretim, ülkede istihdam ve itibar için çok önemli olduğundan talep, arzın üzerinde cereyan etmektedir. Arzı artırmak için son yıllarda mümkün olmamıştır. Ancak özel üniversitelerin yeni kapasiteler yaratacağı beklenmektedir.

Üniversite ve yüksek okullar, iki ayrı tür eğitim kurumudur. Bakü Devlet Üniversitesi, ülkenin en büyük eğitim kurumudur.

II — KAZAKİSTAN

Adı.....	Kazakistan Cumhuriyeti
Yüzölçümü.....	2 717 300 Km2
Nüfus.....	16 473 000
Başkent.....	Alma Ata
Önemli Şehirleri.....	Karaganda, Tsellnograd, Petropolvlovsk
Komşuları.....	Rusya, Özbekistan, Çin, Türkmenistan, Kırgızistan
Bağımsızlık Tarihi.....	16 Aralık 1991
Üye Olduğu Kuruluşlar.....	AGİK, BM, IMF
Net Maddi Üretim.....	26 Milyar Ruble
Devlet Başkanı.....	Nursultan Nazarbayev
Başlıca Ürünleri.....	Petrol, Doğal Gaz, Elekirik, Kömür, Mineral, Pamuk, Mısır, Pırla, Yün, Et, Süt

1 - TARİHİ

XI. yüzyıl sonrası Türkçe tarihi kayıtlarda geçen "Kazak" sözcüğü belli bir halk adından çok "bozkır atlısı" anlamını taşımaktadır. Kazaklar, Turanlı göçebe bir halk olarak eski tarih kitaplarında yer alır. Şehname'de Kazak Han'dan bahsolunur. Günümüz bilim çevrelerinde Kazakların Altın Ordu Devletinin egemenliği altında yaşayan Kıpçak oymaklarından geldikleri görüşü ağırlık kazanmıştır.

Orta Asya tarihi sahnesine Cengiz Han'la sülalesinin fethe girişmeleri sırasında yeniden çıkmaya başlayan Kazaklar, Rus istilasına kadar hep savaş meydanlarında hürriyet mücadelesi vermişlerdir.

Kazaklar, Moğollar döneminde Cuci Han'a bağlı kalmışlardır. XV. XVI. yüzyıllarda komşu devletlerinin karşı karşıya olduğu iç ve dış sorunlardan yararlanarak Hazar Denizi'nin doğusu ile Aral Gölü'nün kuzeyinde kalan topraklardan İrtiş Irmağının yukarı kesimlerine ve Altay dağlarının batısına kadar uzanan bölgede Kazak hanlığı olarak bilinen büyük bir göçebe imparatorluğu kurmuşlardır. Bu dönemde Arslan Han 400.000 kişilik bir ordu kurmuştur.

XVII. yüzyılda Kazaklar, Cengiz Han'ın torunlarının kumandasında Kal-muklara karşı savaşarak bağımsızlıklarını korumuşlardır. 1488-1518 yılları arasında Burunduk ve Kasım Han yönetiminde step bölgesine tümüyle egemen olan Kazaklar, Kasım Han'ın oğulları Mamaş, Tagir ve Buydaş'ın yönetiminde gitgide zayıfladılar. Bu dönemde üç ayrı orda (cüz) bölünmesi yolunun ilk adımları atılmaya başlandı ve XVIII. yüzyılda Kazak Türkleri üçe bölündü : Ulu Büyük Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz olarak. Her cüz kendi istiklali için savaşmıştır. Bu cüzlere, orda da denmektedir.

Kasım Han'ın oğullarından Hak Nazar (1538-80) bu güçlükleri aşarak üç ordayı yeniden birleştirdi ve Maveräünnehir bölgesine sürekli akınlar yapmaya başladı.

XVII. yüzyılın sonunda Kazaklar artık toprak yitirmeye başladılar. Oyrat devletinin yağmaya yönelik akınlarına karşı duramadılar ve gittikçe zayıfladılar.

Kazak topraklarında Rus yayılması, XVIII. yüzyıl başlarında İrtiş Irmağı boyunca bir dizi Rus kalesinin inşa edilmesi, ardından da İrtiş'ten Ural Irmağına uzanan tahkim edilmiş bir hattın kurulmasıyla başladı. Aynı dönemde Kazaklar arasında Oyrat akınlarına karşı Ruslardan yardım isteme eğilimi de güçlenmişti. 1731'de Rusların korumasını kabul eden Küçük Ordayı 1740'da Orta Orda, 1742'de de Büyük Orda izledi. Ancak bunun Oyrat akınları üzerinde herhangi bir caydırıcı etkisi olmadı.

Oyrat devletinin yıkılmasından sonra gelen Mançular da Kazakistan'ı bir süre tehdit ettiler. Ruslar ise Kazakistan üzerinde gittikçe artan oranda baskıya başladılar. Sonuçsuz kalan bir dizi ayaklanmanın ardından 1822'de Orta Orda, 1824'de Küçük Orda ve 1848'de Büyük Orda hanlarını tahttan indirerek Kazak topraklarını bütünüyle egemenlikleri altına aldılar.

Ruslar 1853'de Ak Mescit'i (Kızıl Orda), ertesi yıl Verni (Alma Ata)'yı ele geçirdiler. Kazak topraklarını 4 eyalete böldüler. (Uralsk, Turgay, Akmolinsk ve Semipalatinsk) XIX. yüzyılın son yarısından başlayarak Kazakistan'ın kuzeyinde çok sayıda Rus köyü kuruldu.

XX. yüzyılın başında Kazaklar arasında milliyetçilik hareketi gelişmeye başladı. 1905 devrimi ardından toplanan ilk iki Duma'da (Devlet Meclisi) Kazak milletvekilleri yer aldılar. Aykan adlı 1910 yılında çıkan Kazak Gazetesini 1913'de çıkan Kazak adlı gazete izledi.

1916 yılında Abdülğaffar ve Amangeldi İmanov önderliğinde Ruslara karşı başlayan ayaklanma bastırıldı.

Ekim devriminde Alihan Bukeyhanov önderliğindeki Kazaklar, Sovyetlerden tam özerklik istediler. Aynı yıl Alaş Orda olarak bilinen milliyetçi Kazak hükümeti kuruldu. Bu kez 1919-20 yıllarında Beyaz Rus ordusunu yenilgiye uğratan Kızıl Ordu, Kazakistan'ı işgal etti. Orenburg'da özerk bir cumhuriyet kuruldu. Önce yanlışlıkla Kırgız olarak konulan adı, sonradan Kazak adı ile değiştirildi. Başkent Alma Ata oldu. 1927'den sonra göçebelere yerleşik hayatı benimsetmek isteyen Sovyet hükümeti, bölgeye pek çok Rus ve Ukrayna'lıyı yerleştirdi. Böylece üç Türkiye büyüklüğündeki topraklarda Türk hakimiyeti oldukça zayıflatıldı. Kazaklar buna karşı idamlarla sonuçlanan protesto girişimlerinde bulundular.

1936 yılında gerçekleştirilen düzenlemeyle Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Kazak SSC'ye dönüştürüldü. Kazakistan Komünist Partisi (KKP) nin ilk kongresi, 1937 yılında yapıldı. Bu şekilde başlayan süreç sonucu, ülkeye giren slav asıllılar hızla arttı.

2 - COĞRAFYASI

2.717.300 kilometrelik yüzölçümü ile doğu-batı arasındaki 3000 km., kuzey-güney arasındaki 1800 km. mesafe ile Kazakistan, Rusya Federasyonundan sonra BDT'nin en büyük cumhuriyetidir.

Kazakistan, kuzeyde Rusya, güneyde Özbekistan ve Türkmenistan ve Kırgızistan, doğuda Çin ile komşudur. Kazakistan'da 8522 akarsu bulunmaktadır. En büyükleri İrtiş (1700 km.), Işın (1400 km.), Çu (800 km.), Nura (978 km.)'dir.

Ayrıca Hazar ve Aral gölleri dışında pek çok göl de bulunmaktadır. Göl ve göletlerin sayısı, 48.262'dir. Genel yüzölçümü 45.032 kilometrekaredir. Bal-kaş (18200), Alagöl (2652), Tengiz (1162), Sasık göl (1400), Gusmırınk (460 km.), Markaköl (455), bunlardan bazılarıdır.

Kazakistan topraklarının üçte biri düzlük, yarısı tepelik, ovalar ve yayla-lar, beşte biri de dağlarla kaplıdır. Batısı ve güneybatısında Hazar çöküntüsü egemendir, onun da güneyinde Üstyurt Yaylası bulunmaktadır. Mangışlak Yarımadasından ise Karadağ (Karatav) ve Akdağ (Alatav) uzanmaktadır.

Daha doğuda Ural Platosu ile Mugodjek Tepeleri, Hazar çöküntüsünü Tu-ran ovasından ayırır. Güneyde Aral Gölü bulunmaktadır.

Kuzeyde dağların yüksekliği 1500 metreye kadar ulaşır. Batı kesimi Ulu-dağ, Doğu kesimi ise Cengiz Dağ olarak isimlenir.

Kazakistan'ın iklimi çok serttir. Sıcaklık önemli farklılıklar gösterir.

Kazakistan topraklarının % 7'sini kaplayan kuzeydeki zengin Çernozem toprakları, güneyde yerini önce kestane rengi topraklara (yaklaşık % 26) son-ra da verimli alkali topraklara (% 35) bırakır. Tarım, kestane renkli kuzeydo-ğu steplerinde yaygındır. Çöllerde pelinotu ve ılgın yetişir. Ormanlar, yok de-necek kadar azdır. (% 3)

3 - DEMOGRAFİK DURUMU

Kazakistan'ın nüfusu, 1991 yılı sayımları itibarıyla 16.8 milyondur. Nüfu-sun % 58'i şehirlerde, % 42'si ise köylerde yaşamaktadır. Köylerden kentlere doğru hızlı, yoğun ve düzenli bir göç söz konusudur.

1989 sayımına göre 16.764.500 kişi olan nüfusun 6.534.600 kişisi Kazak Türküdür. Ayrıca ülkede 300 bin kadar Özbek, 328 bin Tatar, 186 bin Uygur, 90 bin Azeri, 50 bin Ahıska Türkü, 50 bin Çeçen bulunmaktadır. Rusların nü-fusu 6.227.500, Almanların nüfusu 957.500, Ukraynalıların nüfusu 896.000'dir. Ülkede 182.600 Beyaz Rus (Belo Rus), 103 bin Koreli, 60 bin Po-lonyalı bulunmaktadır. Aslında ülkede yüzün üzerinde etnik grup yaşamakta-dır.

Kazakistan'da kırdan kente yoğun bir akım yaşanmaktadır. 1959 yılında 93 milyon olan nüfusun 4.1 milyonu kentlerde, 5.2 milyonu köylerde yaşar-ken, sanayileşmeyle birlikte köylerden şehirlere göç başlamıştır. Zamanla kent nüfusu bugünkü oranına geldi.

Kazakistan'da 1927 yılından sonra yoğun bir Rus göçmen akını yaşandı. II. Dünya Savaşı sırasında SSCB'deki pek çok etnik topluluk Kazakistan'a sü-rülmüştür.

Nüfusun % 50'sine yakını 25 yaşın altındaki gençlerden oluşmaktadır. % 22.4'ü ise 50 yaşın üzerindedir.

Nüfusun % 48'i erkek, % 52'si kadındır.

Kazakistan'da nüfus artış hızı yıllık % 1'dir. Kırsal kültürün yoğunlukla

yaşandığı ve çok çocuk yapan bir toplumda böylesine düşük bir nüfus artış hızı (Dünya ortalaması 1.7) olsa nükleer denemeler sonrası ortaya çıkan hastalıklar ve yoksulluğun sonucu olabilir.

4 - EKONOMİSİ

Kazakistan'da 1990 yılı sonu itibarıyla DİE tahminlerine göre GSMH 40.6 milyar rubledir.

1987-89 arası düzenli olarak yükselen GSMH, 1990'da düşmüştür. Şu anda serbest piyasa ekonomisine geçiş çalışmaları devam eden ülkede gerek ekonomi komitesince, gerek Devlet Planlama Örgütüince yapılan planlarda büyük bir karmaşa bulunmaktadır.

1992 yılı bütçesi 402 milyar rubledir. Büyüme hızı % 2 olarak tespit edildi. Ülkede nüfus artış hızı ise % 0.6'dır.

Kazakistan diğer cumhuriyetlere göre "nispeten sanayileşmiş" bir ülkedir. Milli gelirin sektörlere göre dağılımında en büyük kalem sanayidir.

Kazakistan, en çok Rusya Federasyonu ile ilişki içindedir. Sonra Ukrayna, Beyaz Rusya ve Özbekistan ile ekonomik ilişkileri yoğunluktadır.

Kazakistan ithalatının % 66'sı Rusya Federasyonundandır. Kumaşların % 51'i, televizyonların % 31'i, teyplerin % 46'sı, Rusya Federasyonundan sağlanmaktadır.

Kazakistan ve Rusya Federasyonu arasında ekonomik ilişkilerin Kazakistan açısından daha da olumlu ve ekonomik ve hukuki şartlara bağlanması için yeni bir anlaşma yapılmıştır.

BDT dışında Kazakistan en çok Çin Halk Cumhuriyeti ve Türkiye ile ilişki kurmuştur.

Kazakistan, artık 86 ülkeye mal ihraç etmektedir. İhracatın % 9.6'sı hammadde ve enerji kaynaklarından oluşmaktadır.

İhracatta en büyük kalemi metaller oluşturmaktadır.

Kazakistan'ın dış ticaret açığı büyüktür.

Kazakistan'da önemli şehirleri birbirine bağlayan demiryollarının uzunluğu (1982) 14.550 km. ye ulaşmaktadır. Ülkede demiryollarından ortalama 42 milyon kişi yararlanmaktadır.

Deniz ulaşımı, Hazar Denizi ile kısıtlıdır.

Havayolu, bütün eski Sovyetler Birliğinde olduğu gibi Kazakistan'da da önemli bir yer tutar. Almaata - İstanbul, Almaata - Urumçu seferleri sürmektedir.

Karayolları uzunluğu ise 37.60 km. yi bulmaktadır.

Telefon sistemi, bütün BDT'de olduğu gibi çok kötü durumdadır. Ülkede 1 milyon telefon mevcut bulunmaktadır.

Kazak Türkçesi, Rusça, Almanca, Uygur Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde yayın yapan Kazakistan radyosunun günlük yayın süresi, 100 saat civarındadır.

Turizme uygun olmasına rağmen hüne bu yönde bir "patlama" gerçekleşmemiştir.

Kazakistan, geniş topraklarıyla orantılı önemli yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahiptir.

Ülkede 155 memeli hayvan türü yaşamını sürdürmektedir. Bunlardan antilop, sığır, kurt, ayı ve samur önemlidir. Irmak ve göllerde sazan, tatlı su levreği, turna, som balığı ve alabalık başta olmak üzere pek çok balık türü yaşamaktadır. Ayrıca ringa, mersin balığı ile Hazar Denizinden çamçak avlanmaktadır.

Kazakistan'da madencilik ve taşocakçılığı başta olmak üzere gelişmiş sayılabilecek bir endüstri bulunmaktadır.

Ülke topraklarında bulunan en önemli madenler, bakır, kurşun, çinko, gümüş, kalay, tungsten, kromit, nikel, kobalt, titan, manganez, antimon, vanadyum, altın, demir cevheri, fosforit, kömür, asbest, molibden, fosfat, borat ve tuzdur.

Ülkede 1960'lardan sonra kömür madenciliğinin yanı sıra petrol üretimi de gelişti.

İnşaat sektörü hızla gelişmekte, prefabrik yapılar artmaktadır. Konserve et, şeker, un, bira, şarap, sebze-meyve konservesi, ilaç, sentetik iplik, otomatik pres ve röntgen aletleri üreten fabrikaları bulunmaktadır.

Toplam tarım arazilerinin 3/4'ü otlak, 1/5'i tarla, gerisi ise meyve bahçesi ve bağ olarak kullanılmaktadır. Ülkede 2100 kollektif çiftlik ve 390 devlet çiftliği bulunmaktadır. Tarım üreticileri buralarda çalışmaktadırlar. Çiftliklerde koyun, sığır, keçi, domuz ve kümes hayvanları beslenmektedir.

Ülkenin kuzeyindeki ovalarda BDT'nin tahıl üretiminin 1/3'ünü oluşturan tahıl yetişir. Güneyde ise meyve, sebze, kavun, şekerpancarı, pirinç ve üzüm üretilir.

Ayrıca, BDT'nin petrol boru hatları da Kazakistan'dan geçmektedir.

5 - SİYASAL VE SOSYAL YAPILANMALAR

Kazakistan'da yürütmenin başı Cumhurbaşkanıdır. Yasama organı da yine Cumhurbaşkanıya bağlıdır. Cumhurbaşkanı, Nursultan Nazarbayev'dir.

Yeni bir düzelemeye devlet hiyerarşisi şu şekli almıştır.

Cumhurbaşkanı

Cumhurbaşkanı yardımcısı : İktisadi reform ve piyasa ekonomisine geçiş, ülkeye gelen yabancı sermayenin koordinasyonu, icra ve yasama organı arasında işbirliğini sağlamakla görevlidir.

Bakanlar Kurulu

Devlet Müşavirleri : Çok geniş yetkilerle donatılmıştır. Esas olarak Cumhurbaşkanıya ve onun kararına bağlı olarak ilgili birimlere öneriler sunmak ve kanun ve kararnamelerin hazırlanışını kontrol etmek görevleri arasındadır. Bunların yanında sosyal, kültürel ve ekonomik araştırmalar yapar, komisyonlar kurar ve Cumhurbaşkanının kararlarını icra ederler.

Şu anda Kazakistan'da yüzden fazla siyasi teşekkül bulunmaktadır. Bunların içinde en fazla üyeye KKP (Kazakistan Komünist Partisi)'nin devamı olan Kazakistan Sosyalist Partisidir. Üye sayısı 45.000'dir ve halen artmaktadır. Partinin bütün bölgelerde komiteleri bulunmaktadır.

Bakanlıklar :

Devlet komiteleri ve kurulları

Yerel yönetim başkanları ve kurulları

Kazakistan 17 bölgeye ayrılır. Bu bölgelere bağlı 217 rayon, 84 şehir ve bunlara bağlı 48 ablast bulunmaktadır. Ülkede 2447 köy ve mezra bulunmaktadır.

Parlamento Başkanı Şerif Abdildin, uzun süre Moskova'da Kazakistan'ın temsilcisi olarak bulunmuştur. Ülkede Nazarbayev'den sonra en etkili kişisidir.

Kazakistan'ı ilk Türkiye tanımış, sonra da 80 kadar ülke tanımıştır. Kazakistan eski SSCB'nin yapmış olduğu bütün uluslararası anlaşmalara ve bunlardan doğacak olan üzerine düşen her türlü yükümlülüğe uyacağını açıklamıştır.

Kazakistan BDT'nin yanında BM ve AİİK'e üye olmuştur.

Kazakistan Cumhuriyetinde SSCB'nin nükleer silah gücünün % 58'i bulunmaktadır. Buna rağmen kendi ordusu yoktur. Ancak İçişleri Bakanlığına bağlı "Militsa" adlı polis teşkilatı bulunmaktadır. KGB de iç güvenliği sağlamakla görevlidir. Ayrıca GAI adı verilen İçişleri Bakanlığına bağlı bir trafik teşkilatı bulunmaktadır.

Şu anda Kazakistan'da yüzden fazla siyasi teşekkül bulunmaktadır. Bunların içinde en fazla üyeye KKP'nin devamı olan Kazakistan Sosyalist Partisi olduğunu zikretmiştik. Partinin bütün bölgelerde komiteleri bulunmaktadır. Parlamento ve yerel yönetim meclislerinde ağırlığa sahiptir.

10 Mayıs 1991 tarihinde Milli Kazakistan Partisinin kurulması için toplantı yapıldı. Bu parti parlamenter demokrasiyi savunmaktadır. Hedefi, demokratik hukuk devletinin kurulmasıdır. Partinin yöneticileri Olcas Süleymanoğlu ve M. Şahanov'dur. Bu partinin de Mecliste temsilcileri bulunmaktadır.

Ayrıca Azat hareketi de önemli bir harekettir. Lideri Sabit Gazi'dir. Parti milliyetçi bir çizgidedir. Milliyetçi partilerden diğerleri de Alaş ve Celtoksan partileridir. Ancak her üç partiye de Kazakistan'da çok farklı etnik grupların olması dolayısıyla korkuyla bakılmaktadır.

Çevreci teşekkül "Neveda - Semey", "Aral - Balkaş" ekolojik hareketleri ve Kazakların Kazak Türkçesini öğrenip, okuyup yazmalarını yaygınlaştırmak amacıyla 1988 yılında kurulan "Kazak Tili" Cemiyetinin de ahali arasında çok taraftarı bulunmaktadır. Kazak Tili Cemiyetinin Başkanı Prof. Dr. Kaydarof'tur. 19 oblast ve 256 ilçede ve köylerde temsilcilikleri bulunan cemiyetin üyesi 2 milyonu aşmıştır. Yakında Ankara'da şube açmayı planlamaktadır.

Ayrıca Almatı'da azınlıklara ait çok sayıda milli kültürel teşekkül faaliyet göstermektedir. Bu kültür merkezleri arasında Türkiye Türkleri Kültür Merkezi de bulunmaktadır. Bu merkezin başkanı Ahıska Türklerinden Dr. Tevfik Kasımoğlu Kurdaev'dir.

Kazakistan'da çalışan nüfusun sayısı 1990 yılı rakamlarıyla 9.257.000'dir. Bu sayının önemli bir bölümü yetişkin işgücüdür.

1990 yılı verilerine göre Kazakistan'da nüfusun % 15.5'inin aylık ortalama geliri 75 rublenin altındadır. Sadece % 16.1'inin geliri 200 rublenin üzerindedir. Bu da ülkede yoksulluğun yaygın olduğunu göstermektedir. Zaten sağlık konusuna bakıldığında, bu yoksulluğun sonuçları izlenebilmektedir.

Üstelik gelir dağılımının Türk olmayan unsurlar lehine olduğu da düşünülebilir. Çünkü dışarıdan akan insan göçü, nitelikli insan göçüdür.

1991 yılında ücretler, % 300'e varan oranda artmasına rağmen fiyatlar % 1500 oranında artmıştır. Bu durumda insanların refah seviyesi, 5 kat düşmüştür. Şu anda bu dengesizlik daha da belirgin haldedir.

Kazakistan'da emekli sayısı 2.300.000 kadardır. Kadınlarda 55, erkeklerde 65 yaş emeklilik yaşıdır. En az 5 çocuklu kadınlara 50 yaşında emekli olma hakkı tanınmıştır.

Ülkede bilimsel faaliyetleri yürüten en önemli kurum, Bilimler Akademisi'dir. (Akademy Nauk) 155 yüksek kurul üyesi bulunan Akademi, 33 enstitüden oluşmaktadır. Akademide 11.000 bilim adamı görev yapmaktadır. Bu yüzden de üniversitelerin ayrıca araştırma birimleri bulunmamaktadır. Fakat Akademide 289 bilimsel araştırma kurumu bulunmaktadır. Hem üniversiteler, hem de akademilerin çeşitli ayınları bulunmaktadır. Bilim Akademisi, başta BDT ülkelerinin bilimler akademileri ile olmak üzere ABD, Almanya, Kore ve Japonya gibi ülkelerle bilimsel ve teknik işbirliği anlaşmaları imzalamıştır.

Türkiye'den de MEB, YÖK, TÜBİTAK, İTÜ, ODTÜ ve BÜ ile de işbirliğine girmek istemektedirler. (Şu anda bu ilişkiler önemli ölçüde gerçekleşmiştir.)

Kazakistan hükümeti bilimsel çalışmalara bütçeden milli gelirden önemli bir pay ayırmaktadır. Bu 1989 yılında 80.9 milyar rubleye çıkmıştır.

Kazakistan'da çok büyük çevre problemleri bulunmaktadır. SSCB topraklarındaki havası en kirli 100 şehirden 40'ı Kazakistan'dadır.

Semipalanstik'teki nükleer denemeler, bir taraftan ekolojiyi tahrip etmekte, bir yandan da sağlıksız nesillere yol açmaktadır.

Aral Gölü başta olmak üzere pek çok içdeniz kurumuştur. Çünkü bu denizlere akan nehirler, Özbekistan'daki pamuk üretim alanlarına yöneltildi. Aral Gölü ve çevresi, çölleşmeye başlamıştır.

İki önemli çevreci teşkilat ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Olcas Süleymanoğlu'nun başkanlığında Nevada Semey Anti Nükleer Hareketi, ikincisi Muhtar Şahanov'un başkanlığındaki Aral Hareketidir.

Kazak kentlerinden Kızılorda, Cezkazyan, Aktübinsk gibi şehirlerin dışında pek önemli yerleşim birimlerinde Kazak nüfusu azınlıktadır.

Kazakistan'da diğer BDT ülkelerinde olduğu gibi konut açığı bulunmamaktadır. Ailelerden bir bölümü tek odalı evlerde yaşamakta, bazen bir kaç aile tek bir konutta oturmaktadır.

Kazakistan'da 1990 yılına kadar resmi dil, Rusça idi. Okullarda da eğitim lisansı doğal olarak Rusçaydı. Bu yüzden pek çok Kazak artık kendi dilini konuşamamaktadır. Ancak gerek Ana Til Cemiyeti gerek Kazak Tili Kogamı (birliği) ve gerekse yönetimin çabalarıyla Kazakçanın yeniden yaygınlaşarak ülkenin baskın lisansı haline gelmesine çalışılmaktadır.

1989 yılında kurulan Kazak Tili Kogamı'nın 1 milyondan fazla üyesi bulunmaktadır. Ülke çapında yaygın ve etkindir.

Bunun yanında Kazakistan'da milli ruhun canlanmasına önemli katkılarda bulunan kişilerden biri de Muhtar Avezov'dur. Edip ve münekkittir Avezov'un Abay Yolu (Abay Coli) adlı önemli bir eseri vardır. Milli Kazak Tiyatrosunun da kurucusudur.

Neveda Semey çevre hareketinin öncüsü Şair Olcas Süleymanoğlu'nun Aziya adlı eseri, Kazakların tarihlerine olan ilgisini göstermesi açısından önemlidir.

Ayrıca romancılardan Yasen Berli, Ali Canov, şairlerden Muzaliev ve Süleymanov, hikâyecilerinden Kekilbayev, Şanbayev, Doscanov, Smatay, tiyatrocularından Bekhozin önemli isimlerdir.

Ülkede 99 müze bulunmaktadır. 1990 yılında bu müzeleri 3 milyon kadar kişi ziyaret etmiştir.

Ayrıca ülkede 9700 kütüphane, 9500 kültür kulübü bulunmaktadır ve bu büyük çoğunluğu kırsal kesimdedir. 36 profesyonel tiyatrosu, 10 bin kadar sineması olan Kazakistan'ın müzik alanının da önemli gelişmeleri bulunmaktadır.

Büyük bir organizasyon olan Uluslararası Azia Davısı (Asya'nın Sesi) Müzik Yarışması her yıl başkent Almatı'da düzenlenmektedir.

Ülkede ilk ve ortaöğretim 11 yıldır. Okula başlama yaşı 7'dir. İlköğretim mecburidir. Okullarda 12 ana dilde eğitim verilmektedir. 1990 yılında okullarda yaklaşık 3.140.000 öğrenci eğitim görmekteydi.

Dört yıllık ilkokullara 1.100.000 öğrenci devam etmektedir. Bu öğrencilerden yaklaşık yarısı kentlerde, yarısı köylerde. İlkokullarda eğitim-öğretim dilinin Kazak Türkçesi olması için çalışmalar yapılmaktadır. Alma-Ata'da Kazak Türkçesinde eğitim uygulayan 16 okul bulunmaktadır. Diğer okullarda da "anadili öğretme müfredatı" uygulanmaktadır. Ülkede 900 kadar okulöncesi bakım ve eğitim kurumu bulunmaktadır. Ayrıca zekâ ve fiziksel özür-lüler için 125 okul açılmıştır.

Ortaokullarda öğretim süresi 5 yıldır ve 1.5 milyon ortaöğretim öğrencisi bulunmaktadır. 1995 yılına kadar müfredat, tümüyle Kazak Türkçesine göre hazırlanıp öğretilecektir.

Lise ve dengi okullarda öğrenim 2 yıldır ve bu okulların üç yüz bin kadar öğrencisi bulunmaktadır.

Kazakistan'da 479 teknik lise ayrıca okulda 60 yüksekokul ve 5 üniversite bulunmaktadır. Buralarda da yaklaşık 300 bin öğrenci bulunmaktadır.

Kazakistan'da genç nüfusun toplam nüfusa oranı (1989) % 17'dir. (15-24 yaş arası) 1979'da bu oran, % 20.7 idi. Görüldüğü gibi bu oran düşmüştür. Bunun sebeplerini çevresel kirliliğin insan boyutundaki etkilerinde aramak gerekmektedir. Bilindiği gibi Kazakistan, dünyada nükleer denemeler yapılan iki büyük poligondan biridir.

Kazakistan'da sağlık göstergeleri gitgide kötüleşmektedir. Genel ölüm oranları, 1970 yılı ortalamasına göre 1990 yılında % 25 artmıştır. (1970'de % 6, 1990'da % 7.7) Çocuk ölümleri oranı, anne ölümleri oranı yüksektir ve artmaktadır. Bunun da nedenlerini tek sebep olmamakla beraber çevre kirliliğinde aramak gerekmektedir.

Gene aynı dönemde (1970-90) kanser hastalıklarında da önemli bir artış gözlemlendi. Bu artışlar, Kuzey ve Doğu Kazakistan ile Pavlador bölgelerinde olmuştur. Semipalanstik Oblast'ında hemoblastöz hastalarının sayısı 10 yılda 1.5 kat artmıştır. Bu da BDT ortalamalarının üzerindedir. Anemi de yaygındır ve bazı bölgelerde nüfusun % 80'ine varabilmektedir. Anemi, aynı zamanda anne ve çocuk ölümlerine sebep olmaktadır.

Endokrin ve verem hastası sayılarında da son yıllarda önemli artışlar olmuştur.

Bunların sebepleri arasında başta çevre kirliliği olmak üzere sağlıksız içme ve kullanma suları, gıda sıkıntısı bulunmaktadır.

Kazakistan'da son on yılda doktor, sağlık personeli ve hastane yatak sayısında % 25 artış sağlanmıştır.

Kazak Türkleri, sünni ve müslümandırlar. Komünist rejimin yoğun ateistlik propagandası sonucu dinsel eğilimler oldukça zayıflamıştır. Ancak ibadete açık 40 kadar cami bulunmaktadır. Kazakistan'da islamın yanında şamanî adetler halen sürmektedir. İslam ve şamanizmin bir arada bulunması, islamiyetin tam oturmadığını göstermektedir. Mesela şölen niteliğindeki yemek sırasında okunması adet olan dua, hem şamanî, hem de islami unsurlar içermektedir.

III — KIRGIZİSTAN

Adı.....	Kırgızistan
Yüzölçümü.....	198 500 Km ²
Nüfus.....	4 367 000
Başkent.....	Bişkek
Önemli Şehirleri.....	Öş, Nartın, Celalabad, Prejevalsk
Komşu Ülkeleri.....	Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Çin
Bağımsızlık İlanı.....	31 Ağustos 1991
Üye Olduğu Uluslararası Kuruluşlar.....	BM, AĞİK, ECO
GSMH'Sİ.....	11 152 000 000 Ruble (1991)
Devlet Başkanı.....	Askar Akayef

1 - TARİHİ

Kırgızlar, Türklerin anayurdu olarak bilinen Altay ve Tanrı dağları dolaylarında göçebe olarak yaşayan Türk boylarındandır.

Kırgızlar kendilerini en saf Türk olarak görürler.

Kırgızların adları ve kökenleri hakkında değişik rivayetler bulunmaktadır. İlk olarak Çin kaynaklarında K'i ku, Kien-Kuun adları ile zikredilmekte olan Hanlardan (MÖ 206-220) beri varlıkları bilinmektedir. Asya Hunları zamanında Kuzeybatıda Baykal Gölünün batısında İrtiş nehri havâlisinde bir Türk kavmi olan Tinglerle karışık olarak oturmuşlardır. Kırgızların Türk kökenli oldukları kaynaklarda görülmektedir.

Kırgızlar X.-XII. yüzyıllar arasında Karahanlıların egemenliği altında yaşamışlardır. Bu dönemde büyük şehirler meydana gelmiş, ticaret ve tarımla uğraşmışlardır. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig kitabı, bu tarihte ortaya çıkmıştır.

XII. yüzyılın ortalarında Karahanlılar devleti Timur tarafından yıkılmıştır.

XV. yüzyılda Kırgız boylarının Moğolistan topraklarında millet yapısında devlet teşkilini kuvvetlendirme dönemi oldu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Orta Asya'nın potansiyel iktisadi kaynaklarının bulunduğu bütün alan, Ruslar tarafından istila edildi. Ruslar, nüfusun erimli topraklarını elinden alarak sömürgecilik benzeri bir işgale başladılar. Diğer Orta Asya Türk boyları ile birlikte Kırgızlar da Ruslara karşı Birinci Dünya Savaşı yıllarında ayaklandılar. 16 Temmuz 1916'da meydana gelen bu ayaklanma, çok kanlı bir biçimde bastırıldı.

1917 İhtilalinden sonra, Kırgızistan, bölünerek daha rahat yönetilme prensibine uygun olarak, 1921'de özerk bir bölge haline getirilir. 1 Şubat 1926'da ise Kırgız Özerk SSC statüsüne geçti. 1936'da Kırgız SSC olarak Birliğin 16 cumhuriyetinden biri olmuştur.

Kırgızistan, eski SSCB'nin dağılmasından önce 12 Ekim 1990 yılında egemenliğini kazanmıştır. 31 Ağustos 1991'de ise bağımsızlığını ilan etti.

Daha sonra 8 Aralık 1991'de Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın kurduğu BDT'ye 5 Türk Cumhuriyeti ile birlikte 21 Aralık 1991'de dahil oldu.

Bağımsızlığın ilanından sonra serbest seçimler yapılmıştır.

2 - COĞRAFYASI

Yüzölçümü 198.500 kilometrekare olan Kırgızistan'ın yarısından fazlası 1000 ve 3000 m. ve dörtte biri ise 3000 ile 4000 arası yüksekliktedir.

Fergana vadisi, Tanrı ve Altay sıradağları silsilesi Kırgızistan'ın coğrafi konumunu belirler. Güneydoğusunda Atbaşı sıradağları, Fergana sıradağları, güneyinde Susamırtav sıradağları, kuzeyinde Kırgız sıradağları, kuzeydoğusunda Kunzey - Alatov sıradağları ve doğusunda ise Kırgızistan'ın deniz seviyesinden en yüksek seviyesini teşkil eden Alatov bulunmakta olup Pobedi (7439 m.) ve Han Tengri (6995 m.) zirveleri vardır. Bu sıradağlar birbirinden yüksek yayla ve vadilerle ayrılırlar.

Bunların deniz seviyesinden en yükseklerinin merkezdeki Narın vadisi (1300-3200 m. yükseklikte, 300 km. uzunlukta ve takriben 20 km. genişlikte) ve kuzeydeki Susamır vadisi teşkil eder. Yüksek dağlardan çıkan nehirler düzensiz ve hızlı akıntılı olduğu için ulaşım elverişli değildir. Fakat elektrik enerjisi elde etmeye yaramaktadır. Bu elektrik enerjisi sağlamaya yarayan belli başlı nehirler olarak şunları sayabiliriz : Narın (616 km.), Tar, Kurşab, Kızılsu, Aksu, Aksay Kokşul, Maçun, Çu ve Talas. Bu nehirler üzerine kurulan hidroelektrik santrallerinden elde edilen elektrik, kendi ihtiyacının dışında Kazakistan, Tacikistan ve Özbekistan'a da nakledilmektedir.

Kırgızistan'daki göllerden Issık göl, dünyadaki en büyük ikinci krater gölüdür. Deniz seviyesinden 1600 metre yüksekliktedir. Bunun dışında Song Göl, Çatır da ülkenin önemli gölleri arasındadır. Ülkenin deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 2.750 m. dir. Karasal bir iklimi vardır, yağışı azdır. Yaz kış, gece gündüz ısı farkı azdır. Bitki örtüsü değişkendir. Ülkenin % 6'sı ormanlardan oluşmaktadır.

3 - DEMOGRAFİK DURUMU

BDT'deki Kırgızların büyük çoğunluğu (% 88.5) kendi cumhuriyetlerinde, kalanları ise komşu özbekistan ile Tacikistan'da yaşarlar. Bunun dışında Doğu Türkistan ve Afganistan'da da Kırgızlar yaşarlar. Kırgızistan'da seksen-

den fazla etnik grup yaşamaktadır. Kırgızların bugünkü oranı, % 47'dir. (1979 nüfus sayımı) (Ancak IMF'nin hazırladığı A Study of Sovyet Economy adlı eserde, bu oranın % 52 olduğu belirtilmektedir. Bu çalışmanın tarihi, 1991'dir) 1926 yılında 47 değişik halkın yaşadığı Kırgızistan'da nüfusun % 51.7'si Kırgız idi. Ancak II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Kırım Türkleri, Ahıska Türkleri, Ermeniler, Kürtler, Volga Almanları ve Ukraynalıların bir kısmı da Kırgızistan'a sürülünce, Kırgız nüfusunun oranı genel oran içinde düşmüştür.

Kırgızistan'a yönelik Rus halkı göçü ile bu bölgeden Türklerin techiri, bölgedeki nüfusun dengesiz yapılanmasına yol açmıştır.

Ülke dışındaki Kırgız Türkleri de toplandığında, bütün Kırgız Türklerinin nüfusu, 2.788.306'ya ulaşmaktadır. 2000 yılında bu miktarın 3.609.698 olacağı tahmin edilmektedir.

1979 verilerine göre, Kırgızların % 18.3'ü şehirlerde, % 81.7'si ise köylerde yaşamaktadır. Bişkek'in nüfusunun yaklaşık % 60'ını Slavlar (Rus, Ukraynalı ve Beyaz Ruslar) oluşturmaktadır. En büyük "azınlık" olan Ruslar, 1939 nüfus sayımında nüfusun % 20.8'i iken 1979'da % 25.9'a çıkmıştır. Kırgız ekonomisinde Rusların çok önemli bir payı bulunmaktadır. Ruslar, genellikle şehirler ve sanayi bölgelerinde yaşamaktadır. Şehir nüfusunun % 51.4'ü, Ruslardan oluşmaktadır.

Özbekler üçüncü büyük azınlık olup daha ziyade Oş Bölgesinde yaşamaktadırlar.

Kırgızistan devletinde 1974 nüfus sayımına göre 702.700 aile bulunmaktadır. 1989 nüfus sayımında aile sayısı 856.100'e ulaşmıştır. Aileler ortalama 4.7 kişiden oluşmakta, 6 ve daha fazla kişiden oluşan aileler, toplamın % 26'sına ulaşmaktadır.

Genel olarak kadın nüfusu erkek nüfustan daha yüksektir. Evlilik dışı doğumlar toplam doğumların % 13'ünü oluşturmaktadır. Bu oran, oldukça yüksek bir orandır.

Nüfusun % 63.6'sını 0-29 yaş grubu arasındakiler oluşturmaktadır.

4 - EKONOMİSİ

Kırgızistan, 21 Aralık 1991 tarihinde imzalanan BDT Anlaşması çerçevesinde diğer Türk Cumhuriyetleri ve BDT ülkeleri ile ilişki içindedirler. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, birbiri ile sıkı sıkıya bağlıdır. Mesela Kırgızistan, diğer Türk Cumhuriyetlerine elektrik enerjisi vermekte ve mamul maddeler almaktadır.

Ülkede ilk faaliyete geçen elçilik, ABD Büyükelçiliğidir. Kırgızistan özellikle Çin, Hindistan, Pakistan, Bangladeş, İsrail ve Almanya ile ilişkilerini geliştirmektedir. Çinliler büyük bir otel inşaa etmiş, Koreliler ise bir renkli televizyon fabrikası kurmuştur.

Kırgızistan Cumhuriyeti, ırkı ve kültürel yakınlığı bulunan Kırgızistan'dan elde edilen hammaddelerin Türkiye'nin teknoloji ve finansmanı ile mamul madde haline getirilerek dünya piyasalarına satılması fikri üzerinde durulmaktadır.

Türkiye modeli devlet düzenine geçilmesi hususunda hukuk alanında yardım beklenmektedir. Ayrıca piyasa ekonomisine geçiş sürecinde Türkiye'nin tecrübelerinden yararlanılması düşünülmektedir.

Sermaye ve menkul kıymetler borsasının oluşturulmasında uzman ve knowhow yardımı da istenmektedir. Sosyalist sistem, SSCB'nin bütünlüğünü korumasına sebep olacak entegratif bir sistem oluşturmuştur. Bu sistemin temeli, hiçbir ülkenin kendine yeterli olmaması, ayakta kalabilmesi için diğer ülkelere, özellikle de Slav cumhuriyetlere muhtaç olması politikasıdır. Bu politika doğrultusunda BDT ülkeleri arasında zorunlu bir işbirliği ortamı bulunmaktadır.

Ancak genel çerçevede bakıldığında Türk kökenli cumhuriyetler, Tacikistan ve Türkiye, ekonomik, kültürel ve stratejik bir bütünlük arz etmektedirler.

Gene benzer sebeplerle Rusya Federasyonu, Türk Cumhuriyetleri arasında kültürel, ekonomik ve siyasi bağları engellemek maksadıyla bazı provokatif eylemler gerçekleştirmektedir. Özbekistan'ın Fergana kentinde Ahıska Türklerine karşı girişilen hareket, Kırgızistan'ın Oş kentinde Özbek Türklerine karşı girişilen hareket bunlara örnek olarak verilebilir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin nüfusları, homojen değildir. Bu çerçevede etnik problemler ciddi sonuçlar doğurabilmektedir.

Kırgızistan'da bakanlık düzeyinde bulunan azınlıklar, özellikle de Ruslar, Türkiye'ye olumsuz bakmaktadır. Bunun ilişkilerimizi olumsuz etkilemesi engellenmelidir. Kırgız ekonomisindeki kriz, artarak devam etmektedir. Milli gelir azalmaktadır.

Sosyal güvenliğe yönelik tedbirler alınmaması ve gelirdeki nominal artışların fiyat artışlarına erişememesi, durumu kötüleştirmektedir.

Pazar ekonomisine geçiş ve devleti küçültme politikası, işsizlik problemini de beraberinde getirmiştir. 1991 yılında 1990 ile kıyaslandığında gıda maddeleri üretimi % 10.6 azalış, bu azalma Issık Gölü Oblastında % 22.6, Talas Oblastında % 15.4 ve Celalabad Oblastında % 12.8'i bulmuştur. Sanayide toptan mal fiyatları genel seviyesindeki değişme 1991 yılında % 259.6'yı, Aralık 1991'de % 387.6'yı (Aralığa kıyasla) bulmuştur. En yüksek fiyat artışı, % 448 ile ette olmuştur.

Kırgızistan'da 7 madde (et, un, şeker, kibrit, alkollü içkiler vb.) karneye bağlanmıştır. Karneye bağlanan bu malları pazardan satın almak mümkündür. Ancak, pazardaki fiyatlar devlet fiyatının birkaç katını bulmaktadır.

1991 yılında Kırgız Dış Ticaret Birliği tarafından gerçekleştirilen ithalat-ihracat hacmi, 24.7 milyon ruble olmuştur. (7.2 milyon ruble ihracat, 17.5 it-

halat) ve genel ithalatın % 55.5 Türkiye'den % 22.5'i Çin'den, % 9.1'i Polonya'dan yapılmıştır. Genel ihracat hacmini % 77.4'ü Çin'e (mineraller ve otomobil yedek parçası) % 12.2'si ise İtalya'ya (yün ve büyükbaş hayvan derisi) yapılmıştır.

Ekonomik durumdaki kötüleşmeye paralel olarak devlet mallarına yönelik suçlar % 32.2 oranında artmıştır. GSMH değişimi, 1985'de 11.026.7 milyon ruble iken 1990 yılında 13.420.6 milyon rubleye çıkmıştır.

Eski sosyalist ülkelerle Kırgızistan'ın ekonomik ilişkileri devam etmektedir. BDT çerçevesinde Kırgızistan Özbekistan'dan doğalgaz, Kazakistan'dan petrol almakta, onlara elektrik enerjisi vermektedir. Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'a kömür vermektedir. Kırgızistan ihracatının % 24.4'ünü bu ülkelerle yapmaktadır. Rusya Federasyonu ile ekonomik faaliyetlerde sınırlandırmayı kaldıran anlaşma imzalanmıştır.

Türkiye ile Kırgızistan arasında imzalanan ekonomik teknik ve kültürel işbirliği anlaşması çerçevesinde dış ekonomik faaliyetler yürütülmektedir. Kırgızistan'ın genel ithalat hacminde % 55.5'lik oran ile birinci sırayı işgal etmektedir.

28 Şubat 1992 tarihinde Fransa ile diplomatik ilişkiler protokolü imzalanmıştır. Uluslararası turizmin geliştirilmesi için büyük bir Fransız firması ile anlaşma yapılmıştır. Sinema ve televizyonlarda ABD filmleri sıkça gösterildiğinden Amerika'ya karşı hayranlık duyguları giderek artmakta ve bu hayat tarzına özentisi doğmaktadır.

Kırgızistan ile Kuveyt arasında Kırgızistan'da petrol arama ve işletme, teknik teçhizat yardımında bulunma konusunda bir anlaşma (Kuveyt Maliye Bakanı Nasır Air-Rodin ile Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Alcaen arasında) imzalanmıştır.

Kırgızistan ile Japonya arasında ekonomik teknik ve kültürel işbirliği anlaşması imzalanmış, Kırgızistan'da "Kırgızistan-Japonya Dostluk ve Dayanışma Derneği" kurulmuştur. Uzakdoğu ülkeleri ile ortak sağlık tesisleri kurulması ve banka oluşturulması fikri üzerinde çalışılmaktadır.

Çin, Kırgızistan'a özel önem vermektedir. Bişkek'te Çinliler çok büyük bir otel kompleksinin inşaatını hazırlamış durumdadır. 1990 yılında 396.400.000 rublelik ithalat yapmıştır. Bu rakam, 1989 yılına göre % 17'lik azalma göstermiştir. Kırgızistan sanayiinde, diğer bütün Türk Cumhuriyetlerinde de görüldüğü gibi kendi başına yeterli olabilecek düzeye ulaşmaması için gerekenler, SSCB tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bu durum, SSCB'nin gelişmiş ülkelerinden biri olan Kazakistan için bile geçerlidir. Bazı sanayi dallarında dünya standartlarının üzerinde gelişmeler bulunmakla birlikte bütün sanayi dallarında merkeze bağımlılık sürmektedir.

Mevcut sanayinin idamesi için hâlâ Rusya Federasyonuna bağımlılık bulunmaktadır.

Rusya Federasyonu ile ilişkiler kesilirse, veya BDT'den çıkılırsa, üretimin durması tehlikesi, yukarıda ifade edilen duruma bağlı olarak sözkonusu olabilecektir.

Sanayi girdilerinin diğer ülkelerden sağlanmasındaki ekonomik güçlükleri, daha da artmaktadır. Özelleştirme hareketlerine bağlı olarak, istihdam problemleri ortaya çıkmaktadır. Sanayi üretimi düşmektedir.

Sağlıklı sanayi Yapısına kavuşabilmek için bu problemlerin giderilmesi kaçınılmaz görülmektedir.

Toplam istihdamın % 62'si kamu kesimindedir.

5 - SİYASAL VE SOSYAL YAPILANMA

SSCB'nin 1936 yılında 8. Olağanüstü Sovyet Kongresinde kabul edilen Anayasa ile Kırgızistan SSC 5 Aralık 1936 yılında kurulmuştur. Kırgızistan 12 Mart 1937 tarihinde 5. Olağanüstü Kırgız Sovyeti Kongresinde Cumhuriyetin ilk anayasasını kabul etti. Bunu 1978 yılında Kırgızistan Sovyeti kabul ve ilan etti.

Kırgızistan Anayasasının değiştirilmesi için 11 kişiden oluşan bir komisyon kurulmuş, bu komisyon 1 Kasım 1991 tarihinde Anayasa taslağı hazırlamıştır.

Bu Anayasada yeni reformlara yönelik bir taban hazırlanmıştır.

Yeni Anayasa taslağında, ülkenin, toprakları üzerinde tam bir kontrolü ve tam bağımsızlığını sağlamaya yönelik hükümler yer almaktadır. Bunlar arasında devlet dili, millî marş, başkent vb. bulunmaktadır. Güçler ayrımı ön planda tutulmuş ve ilişkiler düzenlenmiştir.

Şu anda yürürlükte olan Anayasa ve 11 Nisan 1990 tarihinde kabul edilen "Kırgızistan Adalet Sistemi Kanunu"na göre Kırgızistan'da SSCB ve Kırgızistan mahkemeleri faaliyet gösterir. Ancak 15 Aralık 1990 tarihli Egemenlik Deklarasyonu ve 31 Ağustos 1991 tarihli Bağımsızlık Deklarasyonunda, sadece Kırgız Mahkemelerinin geçerlilik gösterebileceği bildirilmektedir.

Şu mahkemeler geçerlidir :

1. Kırgızistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi
2. Oblast (bölge) Mahkemesi
3. Bişkek Şehir Mahkemesi
4. Şehir Halk Mahkemeleri

Kırgızistan'da Prezident (Devlet Başkanı) Cumhuriyetin başkanı ve en yüksek icra ve yönetim kuvvetidir. Kanunların uygulanmasından Prezident tarafından teklif edilen Kırgızistan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti tarafından atanan ve sadece ona hesap veren Cumhuriyet Savcısı sorumludur. En yüksek egemenlik ülkede Yüksek Sovyettir. Cumhuriyetteki bütün meseleleri Anayasaya dayanarak çözmeye yetkilidir. Seçme yaşı 18'dir. Kırgızistan Yüksek Sovyeti 350 halk temsilcisinden oluşmaktadır. Yeni hazırlanan Anayasa Taslağında Yüksek Sovyetin 100-120 temsilciden oluşması öngörülmektedir.

Kırgızistan Yüksek Sovyeti, kendi Başkanını, II. Başkanını, Yüksek Sovyet Prezidiumunu ve Cumhuriyet Yüksek Mahkemesi Başkanını seçmektedir.

Yeni Anayasa ile güçler ayrılığı ön planda tutulmuştur. Yasama organı Yüksek Sovyettir. Hükümetin hazırladığı kanun teklifleri Devlet Başkanı tarafından Yüksek Sovyet'e sunulur ve burada onaylanarak kabul edilir. Yüksek Sovyet bünyesinde hazırlanan kanun teliflerini inceleyen komisyon ve danışmanlar bulunmaktadır.

Yürütme görevi Devlet Başkanının başkanlığında hükümet tarafından yerine getirilmektedir. Başbakan, başbakan yardımcıları, bakanlar devlet başkanınca atanır, Yüksek Sovyet tarafından onaylanır. Devlet Başkanı tarafından teklif edilen adaylar, Yüksek Sovyet tarafından reddedilirse, yeni adaylar görüşülmek üzere Yüksek Sovyet'e gönderilir. Başkan, insiyatifıyla hükümet üyelerini değiştirebilir.

Hükümet yılda bir kez Yüksek Sovyet'e çalışmaları hakkında bilgi verir. Yüksek Sovyet hükümetinin her üyesinden ayrı ayrı hesap sorabilir. Yüksek Sovyet hükümete veya onun herhangi bir üyesine güvensizlik kararı da verebilir. Bu karar gizli oturumda Yüksek Sovyet üyelerinin genel sayısının 2/3 çoğunluğu ile alınır. Ülkenin 350 kişilik bir Parlamentosu bulunmaktadır. Eski SSCB döneminde ilk Ahıska Türkü milletvekili olan Maksut İzzet, Kırgızistan'da Parlamente'ye girdi.

Ülkede, iki büyük siyasi parti bulunmaktadır : Özgür Kırgızistan Partisi ile Asaba Partisi.

Cumhuriyet'teki en büyük hareket, Demokratik Hareket "Kırgızistan" (DDK) oluşturmaktadır. Bazı verilere göre bu hareketin üyelerinin sayısı 300 bini bulmaktadır. Hareket bütün bölgelere yayılmıştır.

DDK'nin kurucular toplantısı Mayıs 1990 tarihinde yapılmıştır. Bu harekete kadar Cumhuriyet'te esas itibarıyla Bişkek'te dağınık toplumsal birlikler bulunuyordu. Kırgızistan Devlet Üniversitesinde Genç Tarihçiler Birliği işçi ve öğrenci organizasyonu, "Aşar" ve "Asaba", Kırgızistan Kız Enstitüsüne "Akke-mem", Leningrad'da öğrenci hemşeri organizasyonu vb. ile DDK'nin birlik bünyesine toplam 34 organizasyon dahil olmuştur.

Yeni toplumsal birlik, kapılarını diğer milletlerin temsilcilerine kapılarını kapatmamasıyla farklılık gösterdi. DDK'nın tabanı, Kırgız gençliğidir. Aydın ve köy desteğine sahiptir. DDK, net bir biçimde programında belirtildiği gibi DDK'nın kendi temsilcileriyle Cumhuriyetin genel siyasi yönetiminin işletilmesine katılacağı belirtilmektedir.

Önce Komünist Partisine karşı muhalefet yapan DDK, Kırgızistan KP Merkez Komitesi Birinci Sekreterini istifa ettirdi. DDK, özel mülkiyeti ve hür teşebbüsü savunmaktadır. Ayrıca baskılarıyla Egemenlik Deklerasyonunu kabul ettirdi. Haftalık "Meydan" gazetesi yayın organıdır.

Hareket bünyesinde 3 eğilimi barındırmaktadır :

1. Milli Radikal Eğilim : (Destekleyenler : Aşar, Asaba, Kok-Jar, Bakay-Ata, Kelme, Kelecek) işçi öğrenci kesiminden oluşmaktadır. Bişkek-Kamu ve Ala-Too toplulukları ile DDK'dan çıkarak gençliğin problemlerine ağırlık verecek yeni bir hareket oluşturmaya çalışmaktadırlar.

2. Liberal demokratik Eğilim : (Destekleyen : Erkin Kırgızistan Partisi) İşadamları Partisi olarak kendilerini adlandırmaktadırlar. Sosyal bilim, teknoloji ve aydınların hareketidir. Yakın hedefleri Parlamentonun dağıtılarak çok partili bir seçim yapılması ve seçmenlerin % 30 oyunu toplayabilmektedir.

3. İki eğilimin arasında kalanlar :

İkinci hareket, Erkin Kırgızistan Partisi hareketidir. Bu hareket komünist parti hareketinden sonra en büyük harekettir. ERK, 9 Şubat 1991 tarihli Kırgızistan Demokratik Hareketinin birinci kurultayında Parlamento tipinin ilk demokratik partisi olarak kuruldu. Bugün 809 üyeyi birleştirmektedir. Partinin amacı, Kırgız toplumunun demokratikleşme sürecini aktifleştirmek ve Kırgızistan'ın gerçek egemenliği için mücadele etmek, tek kelimeyle "Bağımsız Kırgızistan"dır. ERK, güçler ayrımını istemekte ve aksinden endişe duymaktadır.

Üçüncü güç olan Kırgızistan Sosyal Demokratları (SDK), 6 Ağustos 1990 tarihinde birinci kurultaylarını yaptı. 30 üyeden oluşmaktadır.

SDK, siyasi ve ekonomik sosyal demokrasiyi savunmaktadır. Toplumun insancillaştırılması, kişisel özgürlük ve sosyal adaletle dayanışma, insan hakları da savunduğu prensipler arasındadır.

Birliğin ana organını 5 kişiden oluşan Koordinasyon Sovyet'i oluşturmaktadır. SDK- Demokratik Hareket'in de kurucusudur. Demokratik hareket içinde SDK asıl görevinin DDK'nın Kırgızistan Milli Hareketi'ne dönüşmesine izin vermemek olarak görmektedir.

Siyasal alanda temel program amaçlarını egemen hukuk devleti, ekonomi alanında pazar ekonomisi, kültür alanında milli kültürlerin eşitliği oluşturmaktadır.

SDK birliğinin sosyal tabanı Rus aydınlar ve kalifiye işçilerdir.

Milli Diriliş Partisi "Asaba", Kırgız gençlerinin Şubat mitinginden sonra ortaya çıkmıştır. Kuruluş komitesi toplantısı 26 Nisan 1990 tarihinde yapılmıştır. 755 kişiden oluşan organizasyon, çalışan Kırgız gençlerinden oluşmaktadır. Asaba'nın programı, Kırgız devletinin yeniden dirilmesi, milli kültürün tarihi köklerinin yeniden tesis edilmesi, sosyal şartların iyileştirilmesi, milli işçi sınıfının oluşturulmasıdır. Kapitalist gelişme ve özel teşebbüse yönelmeyi savunmaktadırlar.

Sembolü, mavi gökyüzünde kanatlarını açmış kartaldır. Aşar topluluğu adlı hareket, Bişkek çevresindeki arazileri kitlesel olarak ele geçirmek isteyen Kırgız gençlerince kurulmuştur. Bu topraklarda ev inşası amacıyla iştirakçiler toplanmıştır. "Aşar"ın 60 bin üyesi vardır ve farklı ırklardandırlar. Aydınlar ve çalışanlar da bulunmaktadır. "Aşar" Kırgızistan Demokratik Hareketinin bütün faaliyetlerine aktif olarak katılmaktadır. Sembolü, çadır üstündeki çatıya elerini kaldırmış insan figürüdür. Bu, insanı ve yuvasını temsil etmektedir.

İslam Merkezi hareketi, yeniden yapılanma, demokratikleşme, hukuk devleti ve müslüman dini kuruluşlar arasında etki etti. Din adamları toplumsal diyalogun, eşit haklara sahip iştirakçisi oldular ve sosyo-politik hayata daha aktif çıktılar.

1991 sonbaharında düzenlenen Kırgızistan Müslümanları Kurultayında "İslam Merkezi" (Bağımsız bir birlik olarak DDK bünyesinde yer alan bir birliktir) kurulmuştur. 23 milletten 923 üyenin temsil edildiği bu dini sosyal birlik, Cumhuriyetin mevcut dini kuruluşlarına paralel olarak faaliyet gösterecektir. İslam Merkezi hareketi, islami hareketlerin ülkede geri kaldığını, mevcut dini kuruluşların ve yayınların yetersiz olduğunu belirtmektedir. Böylece Kırgızistan'a ekonomik yardım yapabilecek Arap ülkeleri ile doğrudan doğruya ilişki için yollar aranmaktadır.

İslam merkezinin etkisi, düzenli milliyet ilişkilerini bölmek biçiminde ortaya çıkmıştır. Dini Hayır Merkezi "Türkiston" (DBKT) 11 kişilik müteşebbisler heyeti, 26 Mayıs 1991 tarihli kuruluş toplantısında Orta Asya'nın, Kazakistan'ın islam kültürünü diriltmek üzere kurulmuştur. Sosyal ve kültürel bir merkezdir. Merkezin asıl hedefi, islam kültürünü çağdaş, ekonomik ilişkiler doğrultusunda diriltmektir. Merkezin gerçekleştirmek istediği iki program, "Şark balaları" (Doğu Çocukları) programıdır. Bu program, küçükleri koruyan, yaşlıları sayan bir nesil yetiştirmek amacıyla çocuk yuvaları, kompleksleri oluşturmayı hedeflemektedir.

İkinci program, "Ak Joluk" (Beyaz Başörtüsü) Kadın-Anne Birliğini öngörmektedir. Kadınlar milletin iyilik ve insancılık ruhunda yeniden doğuşunu sağlamak için birleşmek zorundadırlar.

Kırgızistan Cumhuriyeti Aksakallar (Yaşlılar) Cemiyeti gönüllü bir cemiyettir. İçinde aktif emekliler, harp ve işçi malulleri bulunmaktadır.

Söz ve işleriyle devlet işlerinin yönetimine medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hak ve özgürlüklerin yerine getirilmesidir.

Bunun yanında küçük kapsamlı Gençlik Hareketi, Halk İttifakı Hareketi, Milletlerarası Uyuşma adlı üç küçük hareket bulunmaktadır.

Kırgızistan'da ayrıca pek çok etnik teşkilat bulunmaktadır.

Kırgızistan Cumhuriyeti, 6 idari bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelere ve Bişkek'e bağlı 40 rayon, 21 şehir, 29 kasab, 392 köy bulunmaktadır. Bölgelerde, rayonlarda, şehirlerde ve köylerde devlet yönetim organını, halk tarafından 2,5 yıllığına seçilen halk temsilcileri oluşturmaktadır. Ayrıca yerel Sovyet Temsilcileri arasında seçilen sürekli komiteler bulunmaktadır. Yerel Sovyetlerin icra organları, komitelerdir. Bu komitelerin başkanı, yardımcısı ve üyeleri Yerel Sovyet tarafından seçilir.

Bu idari bölümler, şu şekildedir :

Celalabad bölgesi,

Issık bölgesi,

Narin bölgesi,

Oş bölgesi,

Çuy bölgesi,

Bişkek ş.

Şehir merkezi.

Kırgızlar müslüman olup sünnidirler ve hanefi mezhebine mensupturlar. İslamiyet, bugünkü Kırgızistan'a 16. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasında Fergana va-

disinden girmeye başlamıştır. İslami kabulde sufi tarikatları önemli rol oynamıştır. Kırgızlarda güçlü kabile sistemi yüzünden tarikatlar, kolayca hareket alanı bulabilmişlerdir.

Geleneksel olarak bulunan 4 tarikat, bugün de vardır. Nakşibendilik (Eski bir Buhara tarikatıdır) ülkede oldukça yaygındır. Fergana vadisinde ortaya çıkıp Kafkash göçmenlerce sonradan tekrar canlandırılan Kadiriye, güney Kazakistan'dan gelen Yeseviye ve Kübreviye, bu önemli 4 tarikatı oluşturmaktadır.

Orta kuzey ve doğudaki dağlık bölgeler (Issık Oblastı ile Narin'in doğu kısımları) şamanî inancı da barındırmakta, güney Kırgızistan'da ise İslamiyet daha güçlü bir biçimde bulunmaktadır.

Ülkede Ortodoks Ruslar, Katolik Ukraynalılar, Ortodoks Rumlar, Protestan ve Musevi Almanlar, Kürt Yezidiler bulunmaktadır.

Türkiye Çıkışlı Milli Görüş Teşkilatı ve Nurcuların ülkede irtibatları bulunmaktadır.

Komünist düzenin ateist etkilerinin silinmesi amacıyla 1991 sonbaharında düzenlenen Kırgızistan Müslümanları Kurultayında İslam Merkezi ve Türkistan Dini Hayır Merkezi kurulmuştur. Yakında Kırgızistan Devlet Üniversitesi bünyesinde ilahiyat fakültesi kurulması düşünülmektedir. Türkiye'ye, tarikat yurtlarına eğitim görmek üzere gençler gönderildi.

Ancak bu, domuz eti yenmesini ve alkol tüketimini engellemedi.

Sağlık istatistiklerine bakıldığında 1990 yılında Kırgızistan'da toplam 16.097 doktor, 46.049 ana sağlık personeli ve 52.575 yatak kapasitesine sahip 307 hastane bulunmaktadır.

Kırgızistan'da, bütün diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi yoğun bir alkol kullanımı mevcuttur.

Sağlık hizmetlerinin yaygınlığına bakıldığında başkent Bişkek'in oluşturduğu bölgede bu hizmetin en yoğun biçimde verildiği, Talas ve Narin bölgesinde yetersiz olduğu görülmektedir.

Kırgızistan'da eğitim altyapısı kurulmuştur. İlk on yıllık ilköğretim mecburidir.

Yükseköğretim ise üniversiteler ve enstitüler olarak ikiye ayrılır. Enstitüler daha ziyade araştırma kurumlarıdır.

Kırgızistan'da eğitim sistemi, şu şekilde örgütlenmiştir :

- a) Okul öncesi eğitim,
- b) Genel öğretim okulları,
- c) Yatılı özel okullar,
- d) Okul dışı eğitim ve öğretim tesisleri,
- e) Mesleki ve teknik eğitim,
- f) Orta dereceli mesleki eğitim okulları,
- g) Yükseköğretim kurumları.

Kırgızistan'da 1990/91 yılında toplam 1.492.500 kişi eğitim gördü. Bunun 957.000'i genel öğretim okullarında, 52.700'ü mesleki ve teknik öğretim kurumlarında, 380.600'ü ise yeni meslekleri öğrenenler ve ihtisasını tesisler ve kolhozlarda yapanlar.

Kırgızistan'da 1990/91 öğretim yılında toplam 9 yükseköğretim kurumu, ayrıca ortaöğretim sonrası eğitim veren 48 mesleki öğretim kurumu bulunmaktadır. Bu öğretim kurumlarından bir bölümü gece öğrenimi, bir bölümü de açıköğrenim sistemiyle eğitim vermektedir.

Yüksekokullar, sanayi, inşaat, sağlık, spor, eğitim, sanat dallarında eğitim vermektedir.

Kırgızistan Bilimler Akademisi, 17 Ağustos 1954 tarihinde KP Merkez Komitesi ve Bakanlar Kurulunun teklifi ile kurulmuştur. Bünyesinde 14 enstitü, Tyenşan Fiziki Coğrafya İstasyonu, Botanik Bahçesi, Şarkiyat Bölümü bulunmaktadır. 1981 yılında Akademinin 17 tesisinde 3500 kişi çalışmaktadır.

Bağlı enstitüler şunlardır :

1. Jeoloji Enstitüsü,
2. Otomasyon Enstitüsü,
3. Fizik ve Kimya Enstitüsü,
4. Kaya Mekaniği ve Fiziği Enstitüsü,
5. Sismoloji Enstitüsü,
6. Tyenşan Fiziki Coğrafya İstasyonu,
7. İnorganik Kimya, Kimya Fiziki Enstitüsü,
8. Organik Kimya Enstitüsü,
9. Biyoloji Enstitüsü,
10. Botanik Bahçesi,
11. Biyokimya ve Fizyoloji Enstitüsü,
12. Yüksek Dağ Patolojisi Deney ve Fizyoloji Enstitüsü,
13. Ekonomi Enstitüsü 14. Dil ve Edebiyat Enstitüsü,
14. Felsefe ve Hukuk Enstitüsü,
15. Şarkiyat Bölümü.

Kırgızistan'da ayrıca pek çok araştırma kurumu da bulunmaktadır.

Kırgız Türkçesinde Ala-Tov, Den Sooluk, Jaş Leniçi, Kommunist, gibi pek çok periyodik ilmi yayınlar çıkmaktadır.

Sendikalar : 1917'den sonra kurulmuştur. Sendikalar, 6 bölgede 7.592 temsilcilik halinde örgütlenmiş ve 1981 yılı rakamları ile 1.344.190 üyeye sahiptir. 20'ye yakın komitesi (meslek gruplarına göre) bulunmaktadır.

Kırgızistan'da gençlik teşkilatları ve insani yardım vakıfları bulunmaktadır. Bunların bir bölümü, Peresteroyka sonrasında kurulmuştur.

İstatistiklere göre 1990 yılında 4.334.500 kişi yaşamaktadır. Bunların % 39.6'sı çalışma yaşının altındadır. % 50.4'ü çalışma yaşındadır, % 10'u ise bu

yaşı aşmıştır. 1990 yılında Kırgızistan'ın istihdam gücü 2.182.900 kişiden oluşmaktadır. Bunun 1.749.800'ü halk ekonomisinde, 1.297.000'i devlet sektöründe, 178.100 kolhozlarda, 33.000 kişi kooperatiflerde, 185.770'i kişisel ekonomik faaliyetlerde bulunmaktadır.

Ancak serbest piyasa ekonomisine geçiş kararının alındığı 1991 yılından bu yana nüfusun % 80'inin geliri, fiyat artışlarının altında kalmıştır.

Kırgızistan'da bütün bina ve araziler devletindir. Ancak bunu düzenlemek için bir dizi yasa çıkmıştır.

- Mülkiyet Kanunu (31 Mayıs 1990),
- Kira ve Kira İlişkileri Kanunu (14 Nisan 1990),
- Ferdi Evlerin İnşası Kanunu (21 Aralık 1991),
- Konutların Özelleştirilmesi Kanunu (20 Aralık 1991).

Kırgızistan'da 1990 nüfus sayımına göre kilometrekareye 22 kişi düşmektedir. Bu rakam, eski SSCB rakamlarının üzerindedir. Dağlık alanlarda insanların yoğunluğu düşüktür. Kırgızistan'da Cumhuriyet nüfusunun % 70'i, toprakların % 15'inde yaşamaktadır. Çuy vadisinde Kırgızistan arazisinin % 10'u bulunmaktadır, ancak sanayi üretimi ve tarımın yapıldığı yer olduğu için nüfusun % 35'i burada yaşamaktadır.

Kırgızistan'da konutlar için 11. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde (1981-1985) 1 milyar ruble harcanmıştır. 12 BYKP döneminde ise bu rakam 1.5 milyarı bulmuştur.

1990 yılında 1.502.000 metrekaresel konut inşaatı tamamlanmış, bunun 658.000 metrekaresi şehirlerde, gerisi kırsal kesimde yer almıştır.

Ancak Kırgızistan'da konut büyüklüğü 40-80 metrekaresinde değişmektedir.

1990 yılında kişi başına konutlarda 12.1 metrekaresine düşmektedir.

Şehirlerdeki konutların % 92'sine su, % 87'sine kanalizasyon, % 80'ine ısıtma, % 93'üne doğalgaz, % 72'sine sıcak su, % 81'ine banyo sağlanmıştır.

Kırgızlar, çoğunlukla kendi dilini konuşmaktadırlar. Ancak nüfusun sadece % 47.9'unu oluşturdıkları, gözden uzak tutulmamalıdır.

Diğer azınlıklar da kendi lisanslarını konuşmaktadırlar. Ancak yaşayanların hemen hepsi Rusça bilmektedirler. Üniversitede Rusça eğitim verilmekte, devlet yönetiminde Rusça konuşulmaktadır.

Kırgız Türkçesi, (Kıpçak) Türkçenin doğu kolunu oluşturmaktadır. Kırgız Türkleri önce rek alfabesi adında bir alfabe kullanmıştır. Bu alfabe, 1924 yılında Arap harflerine dayanılarak oluşturulmuştur. 1941 yılında bunun yerine Kırgız seslerine uygun kril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır.

21 Ağustos 1991 tarihli Kırgızistan Bağımsızlık Bildirgesi ile devletin resmi dili Kırgız Türkçesi olmuş, okul ve üniversitede Kırgız Türkçesi ile öğretime başlanmıştır. Ayrıca Latin alfabesine geçme çalışmaları başlanmış, ancak alfabede yer alacak harfler henüz yayınlanmamıştır.

Kırgızistan kültürünün en tanınmış siması Cengiz Aytmatov'dur.

Kırgızistan'da 128 gazete yayınlanmaktadır. Bunun 70 tanesi Kırgız Türkçesinde. Günlük tiraj 1.622.000'dir. Bunun da 984.000'i Kırgız Türkçesindedir. Bütün gazeteler devlet denetiminde bulunmaktadır.

1990 yılında toplam kitap tirajı 9.671.000'dir ve 936 çeşittir. Bunun 279 adedi Kırgız Türkçesindedir. Bunların toplam tirajı 3.131.000 adettir.

Ayrıca Kırgızistan'da 50 periyodik yayın bulunmaktadır. Yıllık 34 milyon toplam tiraja sahiptir.

Kırgız Televizyonu, günde 5 saat Kırgız Türkçesinde yayın yapmaktadır. Ayrıca Rusya Federasyonu, Özbekistan TV'leri de izlenmektedir. Bir adet de radyo istasyonu bulunmaktadır.

25 milyon toplam kitaba sahip 1.727 kütüphane bulunan ülkede kırsal kesimde 1.405 kütüphane vardır.

Kırgızistan'ın 33 müzesi, 1 opera-balesi, 6 dram-müzik-komedi tiyatrosu, 9 tiyatro-opera-balesi bulunmaktadır. Buralara 1990 yılında 1.111.000 izleyici gelmiştir.

Ülkede paralı 1.350 adet sinema bulunmaktadır. Bunlardan 1.097 tanesi köylerdedir. 1990 yılında sinemalara 42.715.000 biletli izleyici gitmiştir. Seyircilerin 19.422.000'ini köylüler oluşturmaktadır.

IV — ÖZBEKİSTAN

Adı.....	Özbekistan
Yüzölçümü.....	447 400 Km ²
Nüfusu.....	20 322 000
Başkentli.....	Taşkent
Önemli Şehirleri.....	Semerkant, Buhara, Fergana
Komşuları.....	Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan, Afganistan
Bağımsızlık İlanı.....	31 Ağustos 1991
Üye Olduğu Kuruluşlar.....	BDT, BM, AGİK, İKT, ECO
Devlet Başkanı.....	İslam Kerimov
Başlıca Ürünleri.....	Pamuk

1 - TARİHİ

Özbekistan'ın bulunduğu topraklarda, MÖ 10. yüzyılda Baktriane, Harezmi ve Sogdiane gibi büyük devletler kurulmuştur. MÖ. 6. yüzyılda Pers Kralı Dareios, 4. yüzyılda Büyük İskender, MÖ. 8. yüzyılda da Araplar tarafından işgal edilen Özbekistan, 13. yüzyılda önce Moğolların, sonra da Timur'un işgali altına girmiştir.

Özbek halkının tarihinin ilk dönemlerine ilişkin fazla bilgi yoktur. Altın Ordu Devletinin kuruluşu sırasında Urallar'ın doğusunda İrtiş Irmağının kaynağına doğru uzanan bölge, Cengiz Han'ın torunu Şibakan'da (Şiban ya da Şeyban) verildi.

Bölgede yaşayan kabileler, Kıpçakların büyük hükümdarı Özbek Han döneminde Özbek adını alıp müslümanlığı benimsediler.

15. yüzyılın ilk yarısında güneydoğuya yönelerek Ebu'l Hayr döneminde Seyhun Irmağının kuzey yakasına ulaşarak Maverünnehir'deki Timurlu topraklarını tehdit etmeye başladılar. Ebu'l Hayr'ın bölgesi istila edemediğinden (1468) sonra bir gerileme dönemine giren Özbekler ancak Ebu'l Hayr'ın torunu Muhammed Şebani döneminde Semerkant'la birlikte bütün Maverünnehir'i egemenlikleri altına aldılar. (1500)

Bölgede merkezi Buhara ve Harezmi (Hive) olan iki ayrı hanlık kuran Şeybaniler, Maverünnehir'i 1598'e değin yönettiler. Şeybani döneminde kıtalara-rası kervan ticaretinin önemini yitirmesinin de etkisiyle bölge ekonomisi gerilemeye, mimarlık ve minyatür sanatı Timurlular dönemindeki parlaklığından uzaklaşmaya başladı. Daha sonra Maverünnehir, Astrahan hanlarının soyundan Canilerin eline geçti. Bu süre içinde de gerileme süreci devam etti. Maverünnehir'i istila eden İranlı komutan Nadir Şah, 1740'da Buhara'ya girdi. Ardından da Harezmi'e karşı saldırıya geçti. Son Cani hükümdarı Ebu'l Gazi Han, Mangıt Kabilesinden Şah Murad tarafından tahttan indirildi.

19. yüzyılın başına gelindiğinde Ceyhun ile Seyhun ırmakları arasındaki bölge Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarının egemenliğindeydi. Ama bu devletlerden hiçbirisi kesin sınırlara, kabile reisleri üzerinde sürekli bir denetime tehlike anında komşularına yardım edecek güce sahip değildi. 18. yüzyıl başlarında bölgeye seferler düzenlemeye başlayan Ruslar, 1860'lardan sonra Buhara ve Hive hanlıklarına üstünlüklerini kabul ettirip Hokand Hanlığını ilhak ettiler. (1976)

1917 Sovyet Devrimi başladığında Özbekler, Rusya Türkistan'ındaki Sirderya, Semerkand ve Fergana yönetim birimleriyle yarı bağımsız Buhara ve Hive hanlıklarına dağılmış durumdaydılar. Devrim sırasında Taşkent'te iktidar öncesi Geçici Hükümete bağlı Türkistan Komitesinin ardından da Özbeklerin ve öteki Müslümanların hemen hiç söz sahibi olmadıkları komünistlerin denetimindeki İşçi, Asker ve Köylü Temsilcileri Konseyinin eline geçti. Aralık 1917'de Hokand'da bir ulusal kongre toplayan Müslümanların Mustafa Çokay başkanlığında kurdukları hükümet Şubat 1918'de Taşkent'ten yollanan askeri birlikler tarafından devrildi. Darbeden sonra yeni yönetime karşı Basmacı Ayaklanması olarak bilinen bir direniş hareketi başladı. Nisan 1918'de ilan edilen Türkistan ÖSSC yönetimini elinde tutan Rusların Müslümanların da yönetime katılmaları için Moskova'dan gelen baskılara direnmesi, hoşnutsuzlukları daha da artırdı. Sonunda Lenin'in 1919 sonbaharında atadığı Türkistan komisyonu, Taşkent'te yönetimi devraldı. Hive ve Buhara Hanlıklarının 1920'de Kızıl Ordu tarafından yıkılması ve kâğıt üzerinde bağımsız Harezm ve Buhara Sovyet Halk Cumhuriyetlerinin kurulması Basmacı Ayaklanmasının yayılmasına neden olduysa da, Türkistan Komisyonunun 1922'de başlattığı reformlar sonucu ayaklanma etkisini yitirdi.

1924'de Orta Asya ve Kazakistan'da sınırları etnik temellerde yeniden belirlleyen idari düzenlemeyle Harezm, Buhara ve Türkistan cumhuriyetleri dağıtılarak bölge toprakları 5 Türk cumhuriyeti arasında bölüştürüldü. 1936'da Karakalpak Özerk SSC Özbekistan'a bağlandı. 1956 ve 1963'de Kazakistan'ın güneyindeki bazı topraklar Özbekistan SSC'ye geçtiyse de 1971'de bu toprakların bir bölümü Kazakistan SSC'ne geri verildi.

1937-38 yıllarında büyük temizlik sırasında milliyetçi bir komplo hazırlığı içinde oldukları gerekçesiyle, aralarında Başbakan Feyzullah Hocayev ve Özbekistan Komünist Partisi birinci sekreteri Ekmel İkrarov'un da bulunduğu çok sayıda Özbek idam edildi. Stalin'in ölümünden sonra Hocayev ve İkrarov'un saygınlıkları iade edildi.

Özbek Cumhuriyeti, 27 Ekim 1924'de ilan edildi. Esasen 1924 yılında SSCB'ni oluşturan cumhuriyetlerden birisi olarak Özbekistan -bugünkü Tacikistan'ı da içine alır şekilde- kurulmuştur. 1929 yılında Tacikistan, Özbekistan'a bağlı özerk bir Cumhuriyet olmaktan çıkarılıp birliği oluşturan Sovyet Cumhuriyetlerinden birisi haline getirilmiştir. Bugün Tacikistan'daki kaosun temelinde yatan sebeplerden birisi de bu suni oluşumdur. Taciklerin anadili

Farsça olmasına rağmen hemen hemen hepsi Özbek Türkçesini konuşur. Kültürel olarak da bu iki halkı birbirinden ayırdetmek oldukça güçtür.

Özbekistan SSCB'nin dağılmasından sonra 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etti. 21 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğuna (BDT) katıldı.

2 - COĞRAFİ YAPISI

Özbekistan, Orta Asya'nın merkezinde yer alır. Güneybatıdaki Ceyhun'la (Amu Derya) kuzeydoğudaki Seyhun (Sirderya) ırmakları arasında uzanan toprakların büyük bölümünü kapsar. Kuzey ve kuzeybatıda Kazakistan, doğu ve güneydoğuda Kırgızistan ve Tacikistan, güneybatıda Türkmenistan, güneyde ise Afganistan'ın küçük bir bölümüyle çevrilidir.

1936'da kurulan Karakalpak özerk bölgesi de Özbekistan sınırları içindedir.

Topraklarının % 20'sini düz ve kurak batı kesimi oluşturur. Özbekistan'da çok kurak bir kara iklimi hüküm sürer. Yıllık ortalama yağış miktarı 200 mm. dir. Yazlar uzun, sıcak ve kurak, kışlar ise kısadır. Yazları sıcaklık sık sık 40 derecenin üzerine çıkar. Kışın ortalama sıcaklık 12 dereceye kadar düşer.

Hayvan varlığı çerçevesinde yılan türleri, sakangur, kemiricilerin bulunduğu türler vardır. Ayrıca tilki, kurt, ceylan, antilop, yabandomuzu, karaca ve kuş türleri ile, ayılar da bulunmaktadır.

3 - DEMOGRAFİK DURUMU

Özbekistan, 447.600 kilometrekarelik yüzölçümü ve 21 milyonluk nüfusu ile Orta Asya'nın en kalabalık ülkesidir. Eski SSCB içinde Rus ve Ukraynalılardan sonra en büyük 3 üncü ulus, Özbeklerdir. Özbekistan'da 60'tan fazla etnik grup yaşamaktadır. Ülke nüfusunun % 71,4'ü Özbek, % 9,7'si Tacik, % 8,3'ü Rustur. Değişik Türk halklarından olanların nüfus içindeki payları toplamı ise % 83'ü bulur. Özbekistan % 2,7'lik nüfus artış hızıyla Tacikistan'dan sonra BDT'nin en hızlı çoğalan nüfusuna sahiptir. Özbeklerin ve diğer Türk kökenli olanların nüfus artış hızı, Rusların ve öteki slav kökenlilerin ve diğer gayrimüslimlerininkinden yerine göre 2-2,5 kat daha fazladır. Dolayısıyla etnik denge sürekli olarak yerli halkın lehine bir değişim göstermektedir. Ülkenin başkenti olan Taşkent, 2.073.000 nüfusu ile Orta Asya'nın en büyük metropolüdür. Ülke nüfusunun % 40'ı şehirlerde, % 60,4'ü de kırsal kesimde yerleşiktir. Ağırlıklı olarak kırsal kesimde Özbekler, şehirlerde ise Slav kökenli azınlık yerleşiktir.

4 - EKONOMİSİ

Bağımsızlık ilanı müteakip pazar ekonomisine geçiş yolunda adımlar atılmaya başlanmıştır. Özbekistan Yüksek Sovyeti Cumhuriyetinde kademeli bir süreç içinde pazar ekonomisine geçişi öngören bir dizi yaşıdan oluşan önlem-

ler paketini kabul etmiştir. Söz konusu paket içinde yer alan özel girişim yasa-sı, SSCB veya Özbekistan vatandaşları ile yabancı şirket veya kişilerin Özbekistan'da kendi özel işletmelerini kurmalarına imkan vermiştir. Başka bir yasa ile dışa açılmasında izleyeceği politikaları tespit etmekle görevlendirilmiştir. 1989 ve 1990 yıllarından itibaren tarımda özel girişime geçişe sulu tarım arazisinin halka dağıtılmasıyla başlanmıştır. 1991 yılı başından itibaren de dış ekonomik ilişkilerde Moskova devreden çıkarılmıştır.

Ülkede her türlü tarımsal ürün yetiştirilmektedir. Sovyet pamuk üretiminin % 61.4'ünü karşılayan ülke, bu konuda dünya üçüncüsüdür. Ancak Özbekistan'da uygulanan dayatma pamuk monokültürü ülkede ekoloji ve sağlıkla ilgili çok büyük sorunlar doğurmuştur. Astragan kürk üretimi de oldukça önemli bir sektör oluşturur. Suni gübre üretimi ve yeraltı kaynaklarından petrol ve doğalgaz ülkenin önemli üretim kalemlerini oluşturur.

Özbekistan BDT'nin birinci, dünyanın üçüncü büyük pamuk üreticisidir. Aynı zamanda BDT doğalgaz endüstrisinin önemli merkezlerinden biri ve ülkenin Karakul koyun ile ipekböceği yetiştirilen en önemli bölgedir.

Ayrıca petrol ve kömür yatakları da vardır. Komşu cumhuriyetlere bağlanan boru hatlarına ek olarak Buhara'dan Urallar'a kadar uzanan bir doğalgaz boru hattı inşa edilmiştir.

Kuramin sıradağlarında bakır, çinko, kurşun, tungsten ve molibden yatakları, Kızılkum Çölünde altın bulunmuştur. Nuratau'dan çıkarılan Gazgan mermeri, güzelliği ve dayanıklılığıyla ünlüdür. Moskova metrosunun cephe kaplamaları bu mermerle yapılmıştır.

Özbekistan iklimi besiciliğe elverişlidir. Ancak yıllardır yaşanan bir kuraklık sorunu bulunmaktaydı, bu sorun, devletin büyük sulama projelerini yürürlüğe koymasıyla bitmiştir.

BDT'nin koza üretiminin yarısından fazlası bu ülke tarafından karşılanır.

Ülke Orta Asya'nın en önemli makine ve ağır donatım üreticisidir. Pamuk tarımında kullanılan makinelerin büyük çoğunluğu Özbekistan'da üretilir. Ayrıca pamuk üretimine bağlı kimya sanayii Fergana bölgesi, Nevai, Hokand, Namangan ve Andican'da toplanmıştır. En önemli hafif sanayi ürünleri, pamuk ve ipekli kumaşlar.

Cumhuriyette çok sayıda sebze, meyve, balık ve hayvan ürünleri işleme tesisi vardır.

Aral Gölü kıyısındaki Muynuk'da havyar, kurutulmuş, tutsülenmiş ve tuzlanmış balık üretilir.

Kürk üretimi de önemlidir.

5 - SİYASAL VE SOSYAL YAPILANMALAR

Özbekistan'ın başkenti Taşkent'tir. Nüfusu 2.142.000'dir. Ülkede 11 vilayet ve Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti bulunmaktadır.

Özbekistan Cumhuriyeti, Parlamenter sistemi benimsemiştir. Bakanlar Kurulu, Cumhurbaşkanına bağlıdır. Cumhurbaşkanı, halk tarafından seçilmektedir.

Ülke 1983'e kadar Stalinci bir yönetim anlayışıyla idare edilmiştir. Bu tarihten sonra ülkede yıllardan beri dayatıl原因 pamuk monokültüründen kaynaklanan siyasî istikrarsızlık dönemi başladı. 1989 yılında Kerimov'un Komünist Partisi Genel Sekreterliği ve Devlet Başkanlığı görevlerine atanmasıyla Stalinci yönetim kuşağının temizlenmesi süreci durduruldu. 19 Ağustos 1991'deki darbe girişimi sırasında herhangi bir yönde tavır belirlemeyen İslam Kerimov yönetimi, darbenin başarısız olduğu anlaşılınca, tavrını netleştirmiştir. Darbeci Olağanüstü Hal Devlet Komitesine karşı tavır alan İslam Kerimov, Sovyetler Birliği Komünist Partisinden istifa etmiştir. Özbekistan Komünist Partisi de SBKP'den ayrılmıştır. Bugün Özbekistan'da hâkim olan muhafazakâr yönetim anlayışı demokratikleşme yönünde bir hareketlilik göstermektedir. Parlamentoda 15 milletvekilinden oluşan cılız bir muhalefetin dışında bütün milletvekilleri eski komünistlerdendir. Ülkede iktidarda olan Demokratik Halk Partisi, eski Komünist Partinin devamıdır. Diğer siyasî oluşumlar üstünde ağır bir baskı uygulanmaktadır. İktidar partisi dışında milliyetçi ve islamcı çizgide siyasî partiler henüz oluşum halindedir.

İslamcı çizgideki İslamî Röneseans Partisi (IRP), Özbekistan'da din temelinde dayalı siyasî parti kurulması yasaklandığı için bir yeraltı hareketi konumundadır. Bu parti 1990 yılında Abdullah Utayev liderliğinde kurulmuştur. Bu partinin amacı da muhalefeti oluşturan öteki partiler gibi "Birleşik Türkistan"dır. Ancak bu birleşmenin "Ümmet" temelinde gerçekleşebileceği düşüncesindedir. Ülkenin yeni alfabesinin belirlenmesi tartışmalarında ise Arap alfabesinden yana tavır belirlenmiştir. İran, bütün yeni cumhuriyetlerde olduğu gibi Özbekistan'da da kendi modelini benimsetmek için yoğun bir çaba sürdürmektedir. Diğer taraftan Suudi Arabistan'da Arap alfabesinin benimsenmesi için yoğun kulis yapmakta ve kaynak transferinde bulunmaktadır. IRP'nin ileri sürdüğü modelde, İran, Pakistan ve Suudi Arabistan modelleri eleştirilmekle birlikte laik Türkiye modeline de sıcak bakıldığı söylenemez.

Bir grup Özbek aydını tarafından 1988'de Taşkent'te kurulan "Birlik" hareketi, Taşkent Üniversitesinde görevli Abdurrahim Pulatov'un önderliğinde büyümüş ve en güçlü döneminde toplumun her kesiminden yaklaşık beş yüz bin üyeyi bir araya toplamıştır. "Birlik" Özbekçenin resmî dil olarak tanınması için büyük bir mücadele vermiş ve Ekim 1989'da Anayasaya bu yönde bir madde ekletmeyi başarmıştır. Fakat Özbekçenin resmî dil olarak kabulü 1991 yılında çıkarılan bir kanunla gerçekleştirilmiştir. Birlik hareketi, tam bağımsızlığı, demokratik yönetim biçimini, Birleşik Türkistan'ı amaçlamakta, bu amaca giderken Türkiye modelini izlenebilir bulmaktadır. Alfabe konusunda tercihini Latin alfabesinden yana koymakta, buna karşılık iktidardaki eski komünistlere karşı islamcılarla işbirliği yapmakta bir sakınca görmemektedir. Kendi içindeki bu çelişkilerin sonucunda bir çözülme sürecine girmiştir.

"Birlik"ten ayrılan Muhammed Salih ve arkadaşları tarafından Erk Partisi (ERK) meşru zeminde faaliyet göstermektedir. Partinin amacı, tam bağımsız, demokratik ve laik bir Cumhuriyet modeli izlemektir. Piyasa ekonomisi ve özel mülkiyeti savunan parti geniş bir aydın kesiminin desteğini almış durumdadır. Türkistan'ın birliğine de siyasî programında yer veren parti Latin alfabesinin bütün Türk halkları için birleştirici bir fonksiyona sahip olacağını ileri sürmektedir. Erk Partisi dinsel temele dayalı parti kurulmasını yasaklayan düzenlemeler konusunda mevcut yönetimi desteklemektedir.

Muhalefete karşı "önce ekmek, sonra özgürlük" sloganını ileri süren mevcut yönetim otoriter bir yönetim anlayışıyla serbest piyasa ekonomisini bağdaştırmaya çalışmaktadır. Muhalefet ise iktidarın sloganındaki iki kavramın birbirinin alternatifi olmadığını ileri sürmektedir. Özbekistan yönetimi alfabe seçme konusunda da aceleci davranmamakta, böylelikle islam kartını sürekli elinde tutmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte Kerimov iktidarı Türkiye'yle ilişkiler ve Birleşik Türkistan ideali açısından Latin alfabesinin uygun tercih olacağı görüşünü zaman zaman dile getirmektedir.

Resmî dil, Türkmen şivesinden sonra Türkiye Türkçesine en yakın olan Özbek Türkçesidir. Ancak Taşkent'te konuşulan ağız, yazı dili olarak kabul edildiği için Sart etkisinden dolayı dilin fonetiğinde Farsçanın etkisi görülür. Yazı dili haricinde günlük hayatta kullanılan dil, özellikle kırsal kesimlerde kullanılan ağızlar Türkiye Türkçesine daha yakındır. Özbekistan'da okur-yazar oranı % 100'e yakındır. İlk ve ortaöğretim ana dilde yapılmakta, Rusça da ikinci dil olarak okutulmaktadır.

Ülkede 40'dan fazla enstitüyle Taşkent, Semerkant ve Karakalpakistan'da üç üniversite vardır.

Özbekler, Özbek Han döneminde islamiyeti seçmişlerdir. Tamamı Sünni müslümandır.

Son yirmi yıl içinde birçok Batılı araştırmacının gözünde İslam komünist yönetimine karşı en önemli muhalefet platformunu oluşturmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında Orta Asya, Sovyetler Birliğinin "Yumuşak karnı" olarak görülmekteydi. Fakat, günümüzdeki durum bu yaklaşımı doğrulamamaktadır. Orta Asya bugün komünist muhafazakârlığın en güçlü olduğu bölge durumundadır. Komünist idare döneminin ateist eğitim sistemiyle yetişmiş kuşaklarda dine karşı açlığın olduğu bir gerçektir. Ancak aynı zamanda bu kuşaklar dine karşı mütereddit bir tavır da taşımaktadırlar.

Özbekistan, asırlar boyu kültür merkezi olma niteliğini sürdürmüştür. Pek çok bilim adamı, şair, yazar, mutasavvıf yetiştirmiştir.

Ali Şir Nevai, Biruni, Uluğ Bey, bunların başında gelir. 20. yüzyılın ünlü Özbek yazarları arasında Mahmud Hoca, Behbudi, Abdullah Kadiri, Şeref R. Raşidov ve Askad Muhtar sayılabilir.

Özbekistan'ın kısa vadede ekonomik sıkıntılarını aşması imkân dahilinde görülmemektedir. Siyasî otoritenin sert uygulamalarına bağlı olarak sosyal is-

tikrar zayıflamaktadır. Dolayısıyla Rusya, İran, Suudi Arabistan, Pakistan ve Türkiye'nin nüfuz rekabetine girmesi, ülkede hem islami akımların güçlenmesine uygun zemin hazırlamakta, hem de gelecekte ülkenin yöneliminin ne yönde olacağını belirlemede önemli rol oynamaktadır.

V — TÜRKMENİSTAN

Adı.....	<i>Türkmenistan Cumhuriyeti</i>
Yüzölçümü.....	<i>488 000 Kilometrekare</i>
Nüfusu.....	<i>3 534 000 Km²</i>
Başkentli.....	<i>Aşkabad</i>
Yönetim Biçimi.....	<i>Cumhuriyet</i>
Devlet Başkanı.....	<i>Saparmurad Niyazov</i>
Başlıca Ürünleri.....	<i>Pamuk, Tabii Gaz, Petrol</i>
Önemli Şehirleri.....	<i>Merv, Çarçav, Taşauz, Krasnovodsk</i>
Komşuları.....	<i>Özbekistan, Kazakistan, İran, Afganistan</i>
Bağımsızlık Tarihi.....	<i>27 Ekim 1991</i>
Üye Olduğu Kuruluşlar.....	<i>BM, AĞİK, ECO</i>

1 - TARİHİ

Türkmenlerin Selçuklular ile birlikte Hazar ve Aral gölü yörelerinden Maveraünnehir'e, sonradan da Horasan'a geldikleri, Selçukluların emrinde Azerbaycan ve Anadolu'ya yerleştikleri tarihî kaynaklarca kaydedilmiştir.

Yine aynı kaynaklara göre Türkmenler, XIII. yüzyılın yarısından itibaren bulundukları bölgelerde Türkmen beylikleri kurmaya başlamışlardır. Morgi-an, Parfiy, Harezmi devletlerini kuran Türkmenlerin tarihlerindeki kabileler ise şunlardır : Tekin, Yomut, Ersan, Holden, Sadırı, Salıkı, Çavdar, Emreli, Kardaşlı, Nohurlu.

Türkmen beylikleri, daha sonra Osmanlılarla bir bayrak altında toplanmıştır.

Rusların Türkmenlerin yaşadığı toprakları ele geçirmeye yönelik ilk girişimi (1717) başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak Ruslar 1869'da Hazar Gölünün doğu kıyısında bir ileri karakol kurmayı başardılar. 1879'da Türkmenistan'ı istilaya başlayan Ruslar, Göktepe'ye kadar geldiler, fakat Türkmenler tarafından püskürtüldüler. Türkmenlerin gösterdiği güçlü direniş, bu tarihte kırıldı. Rusların 1881'de oluşturduğu Trans-Hazar yönetim birimi (oblast) 1899'da Türkistan Genel Valiliğine bağlandı.

Türkmenistan 1917 Sovyet Devrimini izleyen iç savaş (1918-20) sırasında Sosyalist Devrimci Trans-Hazar Bölge Hükümetiyle Taşkent'ten bölgeye sızmaya çalışan Bolşevik birlikleri arasında sık sık çarpışmalara sahne oldu. Aşkabad Temmuz 1919'da, Krasnovodsk da 1920'de düştü. Böylece Türkmenistan, bütünüyle Sovyet egemenliği altına girdi.

1921'de Türkmen yönetim birimi adını alan Trans-Hazar yönetim birimi, 1924'e kadar Türkistan Özerk SSC'nin parçası olarak kaldı. Bu dönemde

Türkmenistan SSC'nin öteki bölgelerini oluşturan Buhara ve Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyetlerine bağlıydı. Daha sonra Sovyet Rejimi bütün Türkmenleri 1924'de kurulan SSCB'ye bağlı Federal bir Cumhuriyet olarak Türkmenistan Cumhuriyeti içinde birleştirdi.

Türkmenler, işgal edildikleri günden 1991'e kadar, bir sömürge gibi Sovyet devletinin emri altında kaldılar.

1991'den sonra "kısmi" bağımsızlığını kazanan Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmenistan Cumhuriyeti haline geldi.

2 - COĞRAFYASI

Türkmenistan, Uluğ Türkistan'ın batısında yer alan bir Türk Cumhuriyetidir. Batısında Hazar denizi, kuzeyinde Kazakistan ve Özbekistan, doğusunda Özbekistan, güneydoğusunda Afganistan, güneyinde İran ile çevrilidir.

Başkenti, Aşkabattır.

Yüzölçümü, 488 bin kilometrekaredir.

Bu nüfusun % 86'sı Türktür. En önemli azınlık Ruslardır. Rusların nüfusu, % 10'dur. Şehirde oturan nüfusun oranı % 35'tir.

Türkmenistan idari yönden 5 vilayete ayrılmıştır. Bunlar sırasıyla : Aşkabat, Daşhavuz, Krasnovodsk, Mari ve Çarçuv'dur.

Cumhuriyetin topraklarının kuzeyi Üstyurt platosu, doğuda Amuderya ve güneyde Kopet dağları ile çevrilidir.

Ülke topraklarının % 72'si olan 350.000 kilometrekarelik alan Karakum çölüdür. Çöl, Turan çöküntü alanının güneyinde olup Kopet Dağı ve Paropamiz dağ sisteminin kuzeyinde yer alır.

Önemli yükseklikler ve çöküntüler ise Köytendağ'daki Aynbaba tepesi (3.139 m.) Kearakum çölünün Akçakaya çöküntüsü (-81 m.) Ulu Balkan dağlarındaki Arlan tepesi (1.880 m.) Köpetdağ'daki Şahşah tepesi (2.912 m.) dir.

Küçük ve Ulu Balkan dağları Türkmenistan'ın batısındadır. Küçük Balkanların en yüksek yeri 774 m. Ulu Balkanların en yüksek yeri ise 1.880 m. ile Arlan tepesidir.

Köytendağ Gıssar dağlarının Türkmenistan'daki kısmıdır. Türkmenistan'ın en güneydoğu ucundadır. En yüksek yeri 3.139 m. ile Aynbaba tepesidir. Bu dağ bir maden deposudur. En önemli madenleri kükürt, kurşun, kalya, tuz, taşkömürü ve polimetallerdir.

Diğer yükseklikler ise Parapamiz dağlarının etekleri olan Tecer ve Murgap nehirleri arasındaki Garabil bayırılığıdır. (En yüksek yeri 960 m.)

Türkmenistan'ın önemli su kaynakları Amuderya, Mugan Tecen, Etrnek ve Karakum kanalıdır.

Amuderya Türkistan'ın en önemli ırmağıdır. Bu ırmak, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan cumhuriyetlerinin içinden geçer. Afganistan ile sınır çizer. Uzunluğu kolu Penç ile birlikte 2.450'dir. Irmak önce Vahş, sonra Va-

handerya'yı alır. Vahanderya ile Pamır Irmağının birleşmesinden Penç Irmağı meydana gelir. Penç ile Vahş birleşerek Amuderya ortaya çıkar.

Sonra soldan Surhab Irmağı, sağdan da Kafırnıgan'ı ve Surhanderya'yı alır. Rejimi buzul kar tipindedir. Termez şehrinden Aral Gölüne kadarki su ulaşım araçlarının hareketine müsaittir.

Murgap Nehri 852 km. uzunluğunda olup havzası 50 bin kilometrekaredir.

Türkmenistan'ın en önemli sularından biri de Karakum kanalıdır. Kanal Amuderya'nın sularını Baherden'e kadar götürür. Dünyanın ikinci uzunlukta kanalıdır. Uzunluğu 880 km. dir.

En önemli kent Aşkabat'tır. Kopet Dağı eteklerindeki düzlükte kurulan Aşkabat'ın denizden yüksekliği 230 m. dir. Nüfusu 1991 yılı itibarıyla 500 bini geçmiştir. Nüfusunun % 35'i Rustur. Şehirde ayna, vantilatör, hamur yoğurma makinesi, gaz aletleri, halı ve ayakkabı fabrikaları faaliyet göstermektedir. Aşkabat, Krasnovodsk limanına 550 km., Çarçuv'a 587, Deaşhavuz'a 530 km. mesafededir.

20 bin nüfuslu bir liman kenti olan Çeleken, Nebitdağ bölgesinde çıkarılan petrolün sevkiyatını sağlar.

Çarçuv, Amuderya kıyısında 170 bin nüfuslu bir şehirdir. Aşkabat-Buhara demiryolu üzerindedir. Pamuk, ipek, süperfosfat, hazır giyim, ayakkabı, gıda, mobilya, yapı gereçleri sanayisi vardır.

Krasnovodsk, Hazar Denizi kıyısında 70 bin nüfuslu bir liman kentidir. Taşkent demiryolunun son durağıdır. Metalurji, petrol rafinerisi, gemi yapımı ve tamiri, balıkçılık, balık ve et konserve gibi sanayi dalları vardır.

Mari, 80 bin nüfuslu Aşağı Murgab deltasının oluşturduğu vahanın ortasında bulunan bir kenttir. Tarihi Merv şehrinin 30 km. doğusundadır. Tekstil, gıda, deri işleme, elektrik santrali gibi sanayisi vardır.

Merv, MÖ 3. yüzyılda kurulmuş tarihî bir şehirdir. Selçuklu Başbuğu Sultan Sencer tarafından başkent yapılmıştır. Sultan Sencer türbesi, en önemli tarihî eserdir.

Nebitdağ, Krasnovodsk'un güneydoğusunda 70 bin nüfuslu bir şehirdir. Petrol havzasının merkezidir. Petrokimya tesisleri önemlidir.

Taşauz, Hive vahasında 75 bin nüfuslu bir şehirdir. Pamuk ipliği, halı, gıda, tarım gereçleri tamirâtı, yapı gereçleri sanayii bulunmaktadır.

Köhne Urgenç (Eski Urgenç) Harezmi Hanlığının başkentliğini yapmıştır. Cengiz Han ve Timur tarafından iki kez yıkılmıştır. Halk 17. yüzyıldan itibaren bugün Özbekistan sınırları içinde olan yeni Urgenç'e taşınmıştır. Şehirde Fahrettin Razi, Necmettin Kübra, Türebek Hatun türbeleri önemli tarihî eserler arasındadır.

Bölgede Stalin döneminde başlatılan ve Brejnev döneminde de sürdürülen pirinç ve pamuk yetiştirme uygulaması sebebiyle yapılan suni sulama, bölgenin ekolojik dengesini değiştirmiş, Amuderya kurumunun eşliğine gelmiştir.

3 - DEMOGRAFİK DURUMU

Türkmenistan'ın nüfusu, yüzölçümüne göre oldukça azdır. Nüfus, 1970-79 arasında % 33'lük bir artış göstermiştir. Doğum oranı da % 2.5'luk seviyededir. Ancak (Komsomolskaya Provda'ya göre) 1988 yılında Türkmenistan Cumhuriyetinde yapılan bir araştırmada bir yaşına gelmeden ölen çocuk oranı, dünya ortalamasının iki katı (binde 55) civarındadır. Amuderya'nın kuruma sürecine girmesi ile hastalık oranı yüzde 20 kat artmıştır.

Türkmenistan'ın nüfusu şöyledir :

Türkmen % 68.4, Rus % 12.6, Özbek % 9, Azeri, Ermeni, Karakalpak % 10.

Türkmenistan'da kilometrekareye 7 kişi düşmektedir. Kent nüfusu yüzdesi % 45, kırsal nüfus yüzdesi ise % 55'tir. (1988) Çalışan nüfus sayısı 1.182.000'dir. (1987)

4 - EKONOMİSİ

Tarım ve hayvancılık, Türkmen ekonomisinin temel taşlarıdır. Yarım milyon hektar arazi sulanmakta olduğundan, sulu tarım ön sıradadır. Topraklarının büyük çoğunluğu çöl olmasına rağmen, pamuk üretimi önemli bir yer tutar.

1989 yılı itibariyle 1.2 milyon tonluk pamuk üretimi ile Türkmenistan, eski SSCB'nin pamuk üretiminin % 10'unu karşılamaktaydı. Ayrıca Çarcuv'da kavun ve karpuz, Aşkabat, Göktepe ve Merv'de üzüm yetiştirmektedir. Buğday, arpa, mısır, sorgum, üzüm, patates ve sebze de yetiştirilir.

Sayıları 5 milyonu bulan Karakul koyunları önemlidir. Bu koyunların derilerinden Astragan kürkü yapılır. Ayrıca sığır, domuz ve tavuk da beslenmektedir. Çöllerde develerden de büyük ölçüde faydalanılmaktadır. İpek böcekçiliği ve balıkçılık da önemlidir.

Yeraltı kaynaklarından en önemlisi tabii gaz ve petroldür. Bunun dışında kükürt, potasyum, kurşun, çinko, civa, krom, iyot, brom, sodyum sülfat, barit, bentonit başlıca yeraltı zenginlikleridir. Petrol Çeleken Yarımadasında, Nebit Dağında, Kum Dağında, Ekerem'de, Goturtepe'de ve Aşkabat'ın 200 km. kuzeyindeki Mıdar ve Goyun mevkiinde çıkarılır. Petrol üretimi eski SSCB'nin toplam üretiminin % 1'i civarındadır.

Tabii gaz üretimi daha önemlidir. Tabii gaz, Çeleken Nebitdağ, Kumda, Goturtepe, Barsagelmez, Kızılkum, Ganuşlıca, Ekerem, Bayramali, May, İslim, Karaçöp, Tecen gibi bölgelerden çıkarılmaktadır.

Sanayi yapısında başlıca halı, tekstil, petrol rafinerisi, kükürt ve sodyum sulfat madenciliği, kimya sanayii, bitkisel yağ üretimi, azotlu gübre gelişmiş-

tir. Krasnovodsk'da ufak çapta faaliyet gösteren makine imalat elektronik sanayii vardır.

Bunların dışında çimento, cam, ayakkabı, gıda, gibi sektörler de bulunmaktadır.

Ancak gene de Türkmenistan eski SSCB'nin en geri kalmış Cumhuriyetlerinden biridir.

Türkmenistan'ın beşte dördü çöldür. Su kaynakları oldukça kısıtlıdır.

Ayrıbaba tepesi daha önce de belirtildiği gibi bir maden deposudur. En önemli madenleri kükürt, kurşun, kalay, tuz, taşkömürü ve polimetallerdir.

Ülkenin kentlerinde ayna, vantilatör, hamur yoğurma makinesi, gaz aletleri, halı ve ayakkabı fabrikaları faaliyet göstermektedir.

Çarcuv şehrinde pamuk, ipek, süperfosfat, hazır giyim, ayakkabı, gıda, mobilya, yapı gereçleri sanayii vardır.

Taşkent demiryolunun son durağı olan Krasnovodsk'de, metalurji, petrol rafinerisi, gemi yapımı ve tamiri, balıkçılık, balık ve et konservesi gibi sanayi dalları, Mari kentinde tekstil, gıda, deri işleme, elektrik santrali gibi sanayi dalları bulunmaktadır.

Nebitdağ şehri petrol havzasının merkezidir. Petrokimya tesisleri önemlidir.

Taşauz kentinde ise, pamuk ipliği, halı, gıda, tarım gereçleri tamirâtı, yapı gereçleri sanayii bulunmaktadır.

Bölgede Stalin döneminde başlatılan ve Brejnev döneminde de sürdürülen pirinç ve pamuk yetiştirme uygulaması sebebiyle yapılan suni sulama, daha önce de belirtildiği gibi bölgenin ekolojik dengesini değiştirmiş, Amuderya kumanının eşliğine gelmiştir. (Bu konuya sonuç bölümünde de değinilmiştir.)

5 - SİYASAL VE SOSYAL YAPISI

Cumhurbaşkanı, devletin ve yürütmenin başıdır. Vatandaşların haklarını gözetmek, anyasa ve kanunları gerçekleştirmek, ülkenin toprak bütünlüğünü ve hükümrânlık haklarını korumak, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmesini temin etmek için seçilmiştir.

Parlamento Yüksek Sovyet Türkmenistan'ın en yüksek devlet otoritesidir. Yönettiği konular, anayasal hak ve özgürlüklerin korunmasını gözetmek, vatandaş hak ve vecibelerini düzenlemek, mülkiyet ilişkilerini hükümetin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısını organize etmek, mali sistem, devletin yürütme organlarının faaliyet ve düzenini sağlamak ve diğer sorunlarıdır.

Yargı yetkisi mahkemelere aittir ve en yüksek yargı organı Yargıtaydır.

Vatandaşlar 18 yaşında milletvekili seçebilme, 21 yaşında ise seçilebilme hakkını kazanmaktadır. Aday gösterme hakkı, kamu kuruluşlarına, orta ve yüksek öğretim kurumlarına, seçmen toplantılarına ve askerî birliklere aittir.

Aday gösterme hakkı olan kamu kuruluşları, kanunla belirlenmektedir.

SOSYAL GÖSTERGELER :

Ortalama aylık ücret/maaş, (1988 rakamlarına göre) 227.8 ruble,

Sanayi işçisi 227.8 ruble,

Sollekoz 214.7 ruble,

Kolhoz 179.2 ruble,

Konut (Kişi başına 1988) 10.5 metrekare,

1000 kişiye düşen

Televizyon 179,

Buzdolabı 210,

Çamaşır makinesi 140,

10.000 kişi başına

Yüksek öğretim öğrenci sayısı 112,

Yüksek eğitimli uzman 17,

Kütüphane sayısı 4.6,

Yerel gazete baskı sayısı (Kişi/yıllık) 44,

Genel gazete baskı sayısı (Kişi/yıllık) 60.

Türkmenistan'ın ana dili, Türkmen Türkçesidir. SSCB hâkimiyeti altında kalan bütün bölgelerde olduğu gibi Rusça da konuşulmaktadır. Ancak Türkmenlerin % 98.5'i Türkmen Türkçesi konuşabilmektedir.

Türkmen Türkçesi, Türk dilleri ailesinin güneybatı ya da Oğuz grubundandır. Oğuz grubu, Türk dili ve lehçeleri iki alt gruba ayrılır.

a) Doğu Oğuzcası,

b) Batı Oğuzcası.

Türkmen Türkçesi; Doğu Oğuzcasını bugün tek başına temsil eder. Batı Oğuzcası ise Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi ve Gagauz yazı dilinden oluşur.

Türkmen Türkçesi, Selçuklu Oğuzları gibi Batıya göç etmeyip anayurtta kalan Oğuz Türklerinin dili olarak gelişmiştir. Türkmen adına ilk olarak Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde raslanır. Kaşgarlı, bilindiği gibi bu adı Oğuz etnik adı ile birleştirir. Türkmen Türkçesi, 18. yüzyılda yaşamış olan şair Mahdumkulu'nun şiirleri ile yazı dili olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda yaşamış Molla Nefes'in şiirleri ile yazı dili olarak daha da gelişen Türkmen Türkçesi, Sovyet devriminden sonra Türkmenlerin resmi yazı dili olmuştur.

Türkmence 1928'e kadar Arap alfabesiyle, sonra 1939'a kadar da latin alfabesiyle yazıldı. 1939'dan bu yana kril alfabesiyle yazılmaktadır.

Ancak diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi latin alfabesine geçiş için karar alınmıştır.

Türkmen Türkçesi, bugün Türkmenistan dışında Özbekistan, Kazakistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri ile Karakalpak özerk bölgesinde ve Kuzey Kafkasya'da Stravropol bölgesinde de konuşulur.

Türkmenler, müslümandırlar. Türkmenistan'da fazla cami olmadığı için Türkmenler, Türkiye'den cami yaptırılmasını istemişlerdir. Eskiden 36 camisi

olan Türkistan şehrinde bile tek caminin kaldığını, bu şehri görenlerden öğreniyoruz.

Türkmenistan'da eğitime çok önem verilmektedir. Dokuz üniversitede 41.800 öğrenci bulunmaktadır. Nüfusun her 10.000 kişisine 113 öğrenci düşmektedir. Ülkede 40 teknik okul ve meslekî okulunun öğrenci sayısı 33.200'dür.

Türkmenistan'da 1990 itibarıyla 1.600 kütüphane, 1.400 kulüp, 27 müze, 9 tiyatro bulunmaktadır.

Her yıl bu ülkede 4.5 milyonu Türkmen dilinde olmak üzere 7.6 milyon kitap yayınlanmakta, 33 dergi 72 gazete basılmaktadır. Her bin kişiye 3.478 gazete düşmektedir.

Doğal kaynak zengini olan Türkmenistan'da daha çok jeofizik, jeoloji, hidroloji ve petro-kimya alanında bilimsel çalışmalar yapılmaktadır.

Türkmenistan'da önemli ölçüde bilim-teknik potansiyeli bulunmaktadır.

VI. - KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ PROJESİ

Yirminci yüzyıl boyunca dünya dengelerinin değişiminde gözlemlenen zıt yönlü iki gelişim, bu yüzyılın sonlarında daha da belirginleşti : Bir yandan hem Marksizmin hem de liberalizmin ortak kehanetleri ortak bir tek dünyaya doğru gidiş, öte yandan küçük boyutlu etnik bölünmeler.

Birbiriyle çelişir görünen bu olgu, aslında birbiriyle örtüşmektedir. Sovyet imparatorluğu, Yugoslavya gibi birliklerin dağılması, öte yandan Avrupa Topluluğu ülkeleri ve NAFTA ülkelerinin bütünleşmesi olayı, gönül rızası ile olmayan birleşmelerin parçalanmaya mahkum olduğunu, ancak toplumların karşılıklı rızası ve ortak çıkarları üzerine birliklerin inşa edilebileceğini, dolayısıyla demokrasinin zaferinin 20. yüzyılın sonunda ortaya çıktığını göstermektedir.

Öte yandan Avrupa Topluluğu bünyesinde ve genel olarak demokratik dünyada görülen etnik unsurların bölücü olmayan biçimde tekrar tezahürünü genel olarak iki olgudan kaynaklanmaktadır : Birisi gün geçtikçe daha güçlü biçimde sesini duyuran ABD kültür emperyalizmine karşı psikolojik bir karşı çıkış duygusu, öteki baskı altında kalmışlığın getirdiği bir tepki.

Gene de gerek kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, gerek ulaşımın kolaylaşması, gerek insan ihtiyaçlarının artıp çeşitlenmesi yüzünden artan ilişkiler, bir globalleşmeyi kaçınılmaz ve rasyonel kılmaktadır. Bu doğrultuda ABD gibi süper güç, Kanada ve Meksika gibi Nafta (North America Free Trade Area)'yı oluşturmak talebi ile karşı karşıyadır. Pazarın büyümesi, ekonomik rasyonaliteyi sağlamakta, ticarî hadler yasası gereği üretimi de teşvik etmekte, verimliliği artırmaktadır.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi, Karadeniz havzası (aşlında uygulamaya bakılırsa bu havzanın epeyce geniş biçimde yorumlandığı düşünülebilir.

Yunanistan da bu havzada kabul ediliyor çünkü...) dahilindeki ülkeler arasında Avrupa Topluluğu benzeri, ancak nihai hedef olarak siyasi birleşmeyi görmeyen, sadece ortak bir pazar kurulmasını hedefleyen bir projedir.

Bu proje gerçekleştiği takdirde, pek çok yararlı sonuçlar doğuracaktır.

Bu yararlı sonuçların neler olabileceğine geçmeden önce, dünyada daha önce gerçekleşmiş bu tarz girişimlerden en başarılısı olan Avrupa Topluluğu girişimine bir göz atmak yararlı olacaktır.

Birleşik Avrupa fikri, çok eski bir fikirdir. Buna karşılık ilk kez gündeme gelişi 1958'e varır. (Bu "ilk kez" kavramı, gönüllü birleşmeyi kapsamaktadır. Sezar, Napolyon Bonapart ve Hitler de Avrupa'yı birleştirmeye çalışmışlardır. Ama gönül rızasıyla değil, savaş gücüyle...) Birleşik Avrupa fikrinin gündeme gelmesi sırasında Almanya, savaşın izlerini henüz taşıyordu. Bütün Avrupa'da Almanya'ya karşı (bugünküne benzer) yoğun bir güvensizlik yaşanıyordu. Batı Avrupa'yı bir arada bulunduran belki de en önemli konu, komünizm karşı (daha doğrusu Sovyet yayılmacılığına karşı) korunma duygusuydu. ABD'nin de pompalamasıyla bütün Avrupa uzun süre soğuk savaş ortamı içinde yaşamak zorunda kaldı. II. Dünya Savaşı üzerinden henüz fazla vakit geçmemişti, ancak gene de bu, savaşın karşı taraflarında yer alan iki ülke olan Fransa ile Almanya'nın kömür ve çelik üretiminin kontrolünü "milli hükümetlerinin üzerinde, ancak kendi kurdukları" bir organizasyona devretmelerini engellemedi.

Buradan başlayan süreç, altı ülkenin Avrupa Ekonomik Topluluğunu kurmasına, daha sonra önce kendi aralarındaki gümrük vergilerini sıfırlamaları, sonra üçüncü ülkelere karşı uyguladıkları gümrükleri eşitlemeleri ile sonuçlandı. Bu sırada Topluluk üyesi ülkelerin ekonomik entegrasyonları ile üyelerarası serbest dolaşım sağlandı ve 1993 yılında tek pazara geçilerek "Dünyanın en büyük pazarının oluşması" hedefine erişilecektir.

Karadeniz bölgesi, ırksal çeşitlilik gösteren ve muhtemel patlamalara gebe bir bölgedir. Avrupa Topluluğu ülkelerine bakıldığında ırksal bir homojenlikten söz edilemez. Zaten lisan problemi, çok daha belirgin bir biçimde ortadadır.

Yılar boyu Sovyetler Birliği çatısı altında birliğin entegre ve kendi kendine yetersiz bir parçası konumunda olan bazı Karadeniz havzası ülkeleri, birliğin dağılması ve sonucunda çatışmaların başlaması ile ekonomik bir güçlüğü pençesine girdiler.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi Türkiye Cumhuriyetinin inisiyatifi ile dağılan Sovyetler Birliğinin çoğu Karadeniz kıyısında bir bölüm cumhuriyetlerinin de iştirakiyle kurulmuştur.

Bilindiği gibi Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi, Türk Diplomati Şükrü Elekdağ'ın fikridir. Bu fikir, Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından itibar görmüş, hayata geçirilesi yolunda çalışmalara başlanmıştır. Bu çalış-

malar çerçevesinde yapılan toplantılar büyük ilgi gördü. Karadeniz kıyısı dışında Karadeniz Havzası denilebilecek fakat denize kıyısı olmayan ülkeler bile bu projeye katıldılar. Ermenistan ve Azerbaycan gibi. Yunanistan gibi Karadeniz havzasında dahi yer almayan bir ülke, kurucu üye olarak katılmıştır.

Sovyetler Birliğinin yıkılmasıyla birlikte dünyada güç dengeleri, ABD ve AT biçimde ortaya çıktı. AT'nin askerî gücünün önemli boyutta olmaması, buna karşılık ekonomik potansiyelinin dünyanın en büyüklerinden olması, ona ayrı bir konum kazandırmaktadır.

Bu proje, Türk cumhuriyetlerinin problemlerinin çözümü açısından oldukça kilit bir rol oynayacaktır.

a) Bu proje, Avrupa Topluluğu türü bir entegrasyonun pekâlâ mümkün olabileceğini gösterecektir.

b) Bu proje, ulusal bağımsızlıktan taviz vermeksizin bir ekonomik bütünleşmenin de gerçekleşebileceğini gösterecektir.

c) Bu proje, totaliter bir yönetimin dayatmasıyla kurulan birliğin, demokratik ve karşılıklı çıkarlara dayanan bir birlik karşısında şansının olmadığını ortaya koyacaktır.

d) Bu proje, aralarında sayısız ihtilafların bulunduğu komşularla işbirliği ve barışı getirecektir.

e) Bu proje, piyasa ekonomisine geçiş sürecinde katılan ülkelere bir okul görevi görecektir.

f) Bu proje ile kaynakların daha verimli kullanılması sağlanacaktır.

g) Bu proje ile bölgesel kalkınmaya harcanacak pek çok para, kalkınmanın kendiliğinden sağlanması yüzünden daha verimli kaynaklara aktarılacaktır. (Trabzon İli, şimdiden çok önemli bir ekonomik merkez konumuna bürünmüştür. Bilindiği gibi Trabzon bölgesinden önemli bir göç yaşanmaktaydı. Bu göç halen yaşanmakta, ancak hızı son derece düşmüş, hatta durma noktasına gelmiştir. Bu durum, Trabzon'un çevre illeri için de geçerlidir. Burada sözü edilen hem Türkiye'nin hem de diğer ortak ülkelerin Karadeniz kıyısı yerleşim merkezleri için geçerlidir.)

h) Bu proje, kendiliğinden ekonomik bir güç merkezi oluşturarak dünya ekonomisinde önemli bir yer edinecektir. Bu yolla bölge ülkelerini bir "çekim alanı" kılacaktır.

i) Bu proje ile verimlilik atacak, kaynak maliyetleri düşecektir.

j) Bu proje, 2000'li yılların ortasında bitecek olan petrol yerine kullanılacak enerji kaynaklarının gelişmiş dünyaya çıkış yolundaki önemli güç olacaktır. 21. yüzyıl, bu yönüyle 20. yüzyıldan farklı olabilir. Bilindiği gibi enerji kaynaklarının kontrolü, 20. yüzyılın önemli bir savaş nedenini oluşturmuştur. Aynı sebepten enerji savaşları, Ortadoğu üzerinde yoğunlaşmıştır. Ortadoğu ülkeleri ise silah ve teknoloji açısından batıya muhtaçtırlar. Ancak doğalgaz,

kömür ve petrolün bulunduğu Asya'nın bakir kaynakları, KEİP'in hayata geçirilmesiyle bir güç odağının ortasında bulunacaktır. Bu 21. yüzyılı karakterize eden sonuç doğurabilir. Bu noktada unutulmaması gereken bir durum da Ortadoğu'nun kaderi olan "kontrol etmek isteyen çok olma durumu"nın bölgenin de başına gelmesi riskidir.

Bölgenin Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi çerçevesinde bir ekonomik alan haline gelmesi ile cumhuriyetler egemenliğinden taviz vermeksizin daha büyük bir pazara seslenebilecek ve daha rasyonel üretime kavuşacaklar. Öte yandan ihracat için pazar sıkıntısı olmayacağından kısa dönemdeki sıkıntılarının aşılmasında da önemli katkılarda bulunacaktır.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi, uzun dönemde bir AT modeline dönüşebilir.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi uzun dönemde bir Türkistan Federasyonunun veya Asya Konfederasyonunun öncüsü konumundadır.

VII. - ASYA KONFEDERASYONUNA DOĞRU

Yukarıda söz edilen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi, bir ekonomik bütünlük arz eden Karadeniz bölgesine yönelik ortak pazar girişiminin gerçekleşmesi halinde sağlayabileceği yararları ortaya koymaktadır.

Yukarıda da sözünü ettiğimiz Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi, bir ekonomik bütünlük arz eden Karadeniz havzası ülkelerine yönelik bir Ortak Pazar girişimidir.

KEİP, bir çok avantajı içinde bulundurmakla birlikte, bazı güçlüklerle de gebedir. Bunlardan ilki, bölgesel çatışmalardır. Ermenistan-Azerbaycan çatışması, Gürcistan-Abazha çatışması bunlara örnek olarak verilebilir. Bu çatışmalar süregiderken bu projenin yürürlüğe girmesinde güçlükler çıkacağı düşünülebilir.

Öte yandan psikolojik faktörler de devrededir. Bunlardan en önemlisi Sovyetler Birliğinden arta kalan cumhuriyetlerin, yeniden ekonomik olarak güçlü bir ağabeyin güdümüne girme riski olarak KEİP'i algılamaları ve psikolojik olarak bunu itici bulmaları sözkonusu olabilir.

Projenin yürürlüğe girmesi durumunda pazarın sağlıklı işlemesi için gereken ortak lisan, Türkçe veya Rusça (ya da her ikisi birden) olabilir. Çünkü bölgede konuşulan çok çeşitli lisanslar mevcuttur.

Aynı bölgeden olunması yüzünden bir ortak kültürel mirastan söz edilebilir.

Ancak bütün bu noktalara rağmen, AT'nin 1958'den bu yana işleyen bir sürecin sonunda kurulduğu düşünülürse, bütün bu problemlerin uzun vadede aşılamayacak olmadığı görülür.

Öte yandan dağılan Sovyetler Birliği ile ortaya Türk Cumhuriyetleri olgusu ortaya çıkmıştır. KEİP, Karadeniz bölgesi çerçevesinde ve benzer ürünleri üreten ülkelerin bir birliği olacaktır.

Asya Konfederasyonu çerçevesinde düşünülen, (ki, bu KEİP+Asya Konfederasyonu da olabilir.) beş Türk Cumhuriyeti olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ile Tacikistan ve Afganistan'ı da içinde

barındıran bir konfederasyondur. Bu konfederasyonun başlıca özelliği, serbest ticaret bölgesi aşamasından başlayan bir entegrasyon sürecine girmesidir. Bu bölge, Türk kültür bölgesidir. Bu doğrultuda lisan probleminin de asgarî olacağı bu bölgede ürün çeşitliliği bulunmaktadır.

Aslında Türkistan bölgesi bir ekonomik bütünlük arz etmektedir. Bu bütünlüğün ekonomik bir serbest ticaret bölgesi haline dönüştürülmesi yoluyla oldukça ciddi bir ekonomik bütünlük sağlanabilir.

Sözkonusu ülkeler, büyük birer üretim gücüne sahip, insan kaynakları yeterli ancak batıya açılmak için gerekli kısa dönemli imkânları dar ülkelerdir. Türkiye devleti ise batıya açık ve hatta batılı, dünya ticaretinde belirli bir potansiyeli ve yeri bulunan bir ülkedir.

Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiye ve Kazakistan'ın ortak ürünlerinden biri olan pamuk üretiminde bu tür bir birleşmede kısıntıya gidilmesi kaçınılmazdır.

Yüksek teknoloji ürünleri üretiminde gereken insan kaynağı bulunmaktadır, ancak sermaye birikimi yetersizdir. Bu çıkmazın mutlaka aşılması gerekmektedir. Bunun Asya Federasyonu yoluyla aşılması, hem bu ülkelerin piyasa ekonomisine geçişlerini daha sancısız kılacak, hem de Türkiye'nin önüne büyük bir pazar ve büyük bir imkân açacaktır.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesinin hayata geçirilmesi, bu yöndeki umutları canlandıracak, aynı zamanda da birinci aşamayı oluşturacaktır.

Bunun ya da bir benzerinin yapılmaması durumunda Türk cumhuriyetlerini kapsayacak farklı inisiyatiflerin önderliğinde yeni ticaret bölgeleri ortaya çıkabilir ve bu, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın da belirttiği gibi "Türkiye'nin Avrupa Topluluğu treninden sonra kaçırdığı ikinci tren" olabilir. Doğu'da kurulacak böyle bir güç dengesinin içinde Türkiye'nin bulunmaması, stratejik bir konumda yalnız bir Türkiye ile sonuçlanabilir ve bunun Türkiye'nin çıkarlarına olduğunu kimse söyleyemez.

VIII - SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarını ilan eden Türk cumhuriyetleri, dünya ile ilişkilerini artırma yönünde yoğun bir çaba içine girmişler ve aynı kökenden gelen ve yakın kültürel bağları bulunan Türkiye'ye yönelmişlerdir. Türkiye'yi hem ekonomik, hem de siyasî olarak kendilerine model seçmişlerdir. Bu sebeple, orta ve uzun vadede Türkiye'nin bu ülkelerin kalkınmalarındaki payının büyük olacağı beklenmektedir.

Bu ülkelerin gelecek için serbest piyasa ekonomisine geçmek amacıyla reformlar yaptıkları, bunlar arasında özelleştirme ve bankacılık sisteminin oluşturulması çabalarının önde gittiği gözlenmektedir. Ancak özelleştirme çalışmaları, Batı'da olduğu gibi kamuya ait müesseselerin özel sektöre doğrudan piyasa fiyatı üzerinden satılmasından ziyade, halka bunların gerçek değerinin çok altında satılması veya hibe edilmesi şeklinde planlanmakta ve uygulan-

maktadır. Henüz bu müesseseleri satın alabilecek bir özel sektör bulunmadığı için özelleştirme uygulamasında gözler yabancı yatırımcılara çevrilmekte, bu sefer de kamuoyunda bağımsızlığını yeni kazanmış bir ülkenin ekonomik müesseselerinin yabancılarla satılması tartışmalarına neden olmaktadır.

Genelde bu ülkelerin en önemli sorunu, devlet yapısının ne şekilde teşkilatlandırılacağı sorunudur. Henüz bu yapının ne olacağı kesinleşmediği için ekonomide kimin ne ile ilgileneceği bilinmemekte, bu da başta dış ticaret olmak üzere bütün sektörlerde belirsizliklere neden olmaktadır.

Yabancı yatırımcıların bu ülkelere yaklaşımını birinci derecede hukuki altyapıyı oluşturmak için çıkartılan yasa ve düzenlemelerin kısa dönemli sorunları çözmeye yönelik olmalarından dolayı birbirleri ile çelişkili olmaları, buna bağlı olarak kâr amacı güden yabancı yatırımcıların kâr transferini gerçekleştirmede çektiği zorluklar ve belki de en önemlisi aynı ülkede farklı döviz kurlarının uygulanması gibi sorunlar etkilemektedir.

Geçiş döneminde yer alan sözkonusu ülkeler için bu tür zorluklar şüphesiz kaçınılmazdır. Önemli olan gelecekte serbest piyasa ekonomisini tam olarak uygulayabilmek için şimdiden gerekli önlemleri alarak taviz vermeden sistemin işleyebilmesi için gereken altyapının zaman geçirilmeden oluşturulmasıdır.

Ekonomik açıdan hızla merkeziyetçilikten uzaklaşan Türk cumhuriyetlerindeki en önemli sorunların başında, reformları uygulayacak kadroların yetersiz oluşu gelmektedir. İstatistikî bilgilerin yetersizliği, üretimde dünya standartlarının benimsenmemiş olması gibi kurumsal altyapıdan kaynaklanan diğer sorunlar nedeniyle sözkonusu cumhuriyetlerde, yeni ekonomik yapının oluşturulmasında ve ekonomik reformların uygulanmasında büyük sıkıntılarla karşılaşılmaktadır.

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla yeniden yapılanma sürecine giren Türk Cumhuriyetleri, ülkemizle olan tarihi ve kültürel ilişkilerini geliştirmek ve yeniden yapılanmalarında Türkiye'yi model almak istedikleri bağımsızlıklarının hemen sonrasında yapılan ekonomik, kültürel ve sosyal kapsamlı anlaşmalarla ifade etmişlerdir.

Beyan ettikleri amaca uygun yasal düzenlemeleri hızla yapmaları kaçınılmazdır.

Çağdaş Orta Asya, esas itibarıyla Sovyetler Birliği ve Çin arsında paylaşılmıştır. Asya'nın Hazar Denizi'nden Ussuri'ye kadar uzanan yüksektopraklarında yaşayan 100 milyon kadar insan, Moskova ve Pekin'in iradelerine karşı farklılıklarını ve kendi kültürlerine olan bağlılıklarını korumaya ve güvenceye almaya çabalayagelmışlerdir.

Genellikle imparatorlukların yıkılışlarının habercileri olan şiddet gösterileri, çatışmalar ve umutsuzluklar günümüzde de Sovyet imparatorluğunun çözülüşünden hemen önce ortaya çıkmış ve peşinden "Büyük Son"u sürüklemiştir.

Yabancıların istilası altındaki doktrinlerin sınımsız sarmalayan bağlarına karşın, buradaki halkların kendine özgü yaşam biçimi sürüp gitmiştir. Koskoca bir alem, yeniden belirmektedir. Göçebe ya da yerleşik müslüman ya da budacı, ama totaliter rejimler altında öldürücü pusulara düşmüş olsa bile, her defasında ölümlerden sonra yeniden doğmasını bilmiş ve ruhunu koruyabilmiş olan hayli yaşlı ama gençleşebilmiş bir dünyadır bu.

En baskıcısından en hoşgörülüsüne kadar imparatorluklar debelenmiş, çabalamış ve yıkılma sürecini durdurmaya uğraşmışlardır. Ne var ki farklı ırklardan farklılıklarını ve farklı olmaya hakları olduğunu eninde sonunda hatırlamışlardır.

Orta Asya halkları, tarih boyunca karşılaştıkları her istila karşısında bu topraklara çekilmiş ve sığınmış, ya da tam tersine buradan çıkarak çevre ülkelere yayılmışlardır.

"Türkistan" terimi hem Sovyetler Birliğinde hem de Çin'de kullanılması yasak bir kelime idi. Zira bu kelime Pantürkizmi, yani Orta Asya'daki Türk halklarıyla Kafkaslardakilerin, İrandakilerin, Afganistandakilerin ve Anadolu-dakilerin dayanışmasını çağrıştırmaktadır.

1 - DEMOGRAFİ

Sovyetler Birliği idaresinde ırkların kompoze olduğu Türk Cumhuriyetlerinde değişik ırklardan bireyler arasındaki evlilikler bir hayli istisnaidir; yerli halklarda din ya da gelenek nedeniyle reddedilme, Slav kökenlilerde ise belli bir ırkçılık dolayısıyla hoş karşılanmama söz konusudur.

Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerinde yerli halkların çoğalma hızı, üçüncü dünya ülkelerine eşittir. Mesela Özbeklerde nüfusun iki katına çıkma süresi 20 yıldan daha azdır.

Slavlar, Türk kökenli halklarla kıyaslandığında, çok daha düşük bir hızla çoğalmaktadırlar. Neticede bütün kolonizasyon gayretlerine rağmen, Slav kökenlilerin oranı gerilemektedir.

SSCB'de pek çok Türk kökenli halkın nüfusunun iki katına çıkma süresi, 20 yıldan azdır.

SSCB'deki Nüfus Artışları 1979-1989 Arası Bazı Orta Asya Ulusları ve Ruslar			
Uluslar	1979	1989	Artış Or. %
Ruslar	137 397 089	145 071 550	9.0
Ukraynalılar	42 374 387	44 135 989	4.2
Beyaz Kuslar	9 462 715	10 030 441	6.0
Özbekler	12 455 978	16 686 250	34.0
Kazaklar	6 556 442	8 137 878	24.1
Kırgızlar	1 906 271	2 530 998	32.8
Türkmenler	2 027 913	2 718 297	34.0
SSCB Toplamı	262 084 654	285 688 965	9.0
Kaynak : SSCB Devlet İstatistik Komisyonu			

Ülke	Yüzölçümü Bin Km2	Nüfus Bin Kişi	Nüfus Yoğ.	Nüfus Artışı %
Azerbaycan	87	7 131	82.3	1.32
Kazakistan	2 707	16 691	6.1	0.94
Türkmenistan	488	3 622	7.4	2.49
Özbekistan	447	20 322	45.4	2.09
Kırgızistan	199	4 367	22.0	1.79
Toplam	3 938	52 133	13.2	1.62

C. Brown Lester R. "Dünyanın Durumu" "Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliğindeki Çevre Koşullarının Düzeltilmesi" Hilary F. French, s. 112-134 World Watch Enstitüsü raporu 1991

Yukarıdaki tablodan da görülebileceği gibi nüfus yoğunluğu en fazla Türk Cumhuriyeti Azerbaycan, en düşük olanı ise (beklendiği gibi 3 Türkiye büyüklüğündeki toprakları sebebiyle) Kazakistan'dır. Türkmenistan'ın nüfus yoğunluğunun düşüklüğünün sebeplerinden biri de eski SSCB'nin en geri kalmış cumhuriyetlerinden biri olması ve ülkenin % 80 kadar toprağının çöl olmasıdır.

Bir zamanlar SSCB'nin % 80 petrolünü çıkartan Azerbaycan, toprak bakımından en küçük Türk Cumhuriyetidir.

Azerbaycan'da "Çevre" başlığı altında da görülebilecek olan bir durum, uygulanan yanlış sanayi politikasının ekolojik etkisi olarak ortaya çıkan kısırlık problemidir. Yukarıdaki tablodan görülebilecek, en az nüfus artış hızının Azerbaycan'da gerçekleşmesinin sebeplerinden biri de budur.

Kazakistan'da ise nüfus artış hızının düşük olmasının sebepleri arasında ülke nüfusunun yaklaşık yarısının Türk olmayan unsurlardan olmasıdır. Türkler arasında, (diğer cumhuriyetlerde de olduğu gibi) kırsal hayat yaşayanlar, çoğunluktadır. Sovyetler Birliği dönemi politikaları, bunu teşvik etmiştir. Belli başlı sanayi şehirlerinde yabancı nüfusun bulunması da bunun bir göstergesidir. Bunun bir sonucu olarak da nüfus artış hızı yüksektir.

Türkmenistan ve Özbekistan ise, tıpkı bir üçüncü dünya ülkesi gibi (ki aslında bunlar gerçekten öyledir) yüksek nüfus artış hızına sahiptir.

Türkiye Cumhuriyetinin nüfus artış hızı ise yıllık 2.3'tür.

2 - DİN

Türk kökenli topluluklarda din yakınlaştırmacı bir öge, eşi bulunmaz bir "çimento" rolü oynamaktadır. Bunlar, ezici çoğunluğu müslüman olmasına rağmen içlerinde -genelde Rusya Federasyonu içinde- Budist ve Şamanistler de vardır. İlk bakışta üç ayrı evren gibi görünen bu yapıya dikkatle bakılacak olursa, kökleri çok derinlerdeki ya da lamacı Budizmin cılası altında yatırlar, büyücüler, şamanlar gibi anti animist uygulamalar sürüp gitmektedir.

Muhakkak ki komünist rejimler altında onlarca yıl süren baskı uygulamaları sonunda ibadet hayli azalmış, dinsel inançlar gerilemiştir. Ne var ki, din kökünden kazınmak istendikçe yerli halkların "besleyip büyüttükleri" bir nesne haline gelmiştir. Baskıcı uygulamalar hafifler hafiflemeyebilir, hemen anında eski ibadetlere geri dönülmeye başlanmıştır.

Sovyet Türkistan'ında en etkili din islamdır, ancak halkları birbirine kaynaştırıcı "çimento"luk görevine yetecek kadar da insanları bir arada tutabilecek bir özeliği taşımaz. Bunun en canlı örneği bugün devam eden bir süreç olan Afganistan'da gözlenmektedir.

Türk Cumhuriyetlerinin hem kentlerinde hem de köylerinde aynı etnik kökenden gelen insanlar genellikle aynı mahallede oturmaktadır.

İslamiyet sadece Ruslara karşı müslüman kimliği taşımak bağlamında birleştirici bir unsur olarak görülebilir. Zira müslümanların kendi içinde dinlerinin böyle bir birleştiricilik vasfı zayıftır.

Sovyet tarihi boyunca yetkililer inananlara değil, doğrudan doğruya inançlara yönelik bir eylem taktiği kullanageldiler. İnançlar, yaşlı insanların vakit geçirdikleri bir olgu, eskimiş ve güncelliğini tümüyle yitirmiş bir geleneğin kalıntıları olarak gösterilmeye çalışılmaktaydı. Bu eylem, dinin boşalttığı yerin ideolojiyle doldurulması çabasıyla atbaşı gitmiştir. Ancak komünist rejimin o çok kurnaz tanrıtanımazları en büyük hayal kırıklığına uğratarak 50 yıllık bir siyasal eylemden sonra bile dinsel inançlar ortadan kalkmamışlardır.

Sovyetler Biliğinde şamanizme inananların sayısı, hiçbir zaman bir milyonu geçmedi. Ama değinilmeden geçilemeyecek kadar derin tesirleri olan pek çok ögeyi de içinde barındırmaktadır. Bu bakımdan bölgede Lamacı Budacılık ve Müslümanlığın pratikteki algılanışları ve uygulamaları pek çok animist ögeyi de içinde bulundurur. Bir din olarak Şamanizme yörede verilen ad, "Türk inancı" yani "Türk inancı"dır. Bütün diğer dinlere de ideolojinin dizginleme çabalarına karşı kendine özgü bir mukavemet gücü veren şamanizm, SSCB'de ateizmin yayılması çalışmaları boyunca ideolojiyi en çok rahatsız eden unsurlardan olagelmıştır. Şamanizm, ideolojinin uzanamayacağı kadar sonsuz ve derin olan ormanlarda, bozkırlarda yaşamasını her şeye rağmen başarmıştır.

Bu durumda Komünist Partiye niçin üye olunduğu sorgulanabilir : Yerlilerin partiye girme nedeni, bunun varlıklarını kabul ettirmek, onaylatmak için en önemli araç oluşundandır.

3 - DİL

Yerel dillerin yayın organlarıyla ve eğitimle yaşatılması çalışmaları, ege-men Slav kültürü lehine bir kültürsüzleştirme girişiminin maskesi olarak yapılagelmıştır. Dil ile ilgili bu çalışmalara paralel olarak uluslar gerçeğine saygı gerekçesi altında, bu halkların parçalara ayrılması girişimi de yürütülmüştür. Alışılabilmiş idarî yapılanmanın yerini, en küçük azınlıkları bile kapsayan daha ayrıntılı idarî yapılar almaktadır. Birbirine en yakın ulusal varlıklar ara-

sında bile (Kazaklarla Kırgızlar) yapay farklılıklar yaratarak denetim kolaylaştırılmıştır. Tüm bu yöntemlerle sözkonusu topluluklar içinde belli bir mahalli şovenizmle karışık olarak belirgin bir kültürsüzleştirme amacına ulaşmışlardır.

Türk Cumhuriyetleri de Slav varlığı, yerli halk bakımından yalnızca Kazakistan'da rahatsızlık verici boyuttadır. Diğer cumhuriyetlerin durumu ise başkentlerde ve birkaç önemli kentte ve hassas noktalar dışında (sınır bölgeleri, askerî garnizonlar ve idarî merkezler) Slav varlığı ikincil bir olaydır. 1972 yılında Özbekistan'ın küçük bir şehrinde görevli bir Rus profesörden alınan bilgilere bakılırsa genç öğrencilere en büyük Sovyet bayramı sorulduğunda alınan cevap önce Nevruz, sonra da Ramazan Bayramı oluyor. Ulusal kimliklerin tümüne saygı gerekçesiyle kaynaşmakta olan veya esasen bir bütünün parçaları olan kimi etnik bütünlükler parçalandı. Nitekim yalnızca Sovyet Orta Asyası bakımından iki ya da üç bütünlük halinde federe olabilecek Türk varlığı, keyfi bir biçimde 12 azınlık halinde bölündü. Varlıkların bilincine pek fazla varamamış olan birtakım halklar ortaya çıktı ve her parçadan bir kültür bir dil yaratıldı. Bu bölge başlangıçta bugünkü bölünüşten çok daha uygun üç büyük bütünlük halinde idi.

Bunlar Kazak-Kırgız, Tacik-Özbek ve Türkmen bütünlükleri olarak âdeta kendi kendilerine bir federasyon oluşturmuş durumdaydılar. Ancak yönetmek için bölmek ilkesi, Sovyet rejimine Çarlığın bir mirası idi.

4 - MİLLİYETÇİLİK VE NATİVİZM

Sovyet Türkleri arasında bugün taraftar bulan iki düşünce vardır : Bunlardan ilki, "nativizm"dir. Bu milliyetçilikten farklı olarak sosyo-kültürel bir dengesizlik bağlamında geleneksel kültürünü yeniden oluşturmak ya da en azından korumak çabasındaki etnik bir grup içinde görülen kolektif sevgi ve dayanışma duygularının türevinde gelişen psikolojik bir tepki olarak açıklanabilir. Ne var ki bu kavramın içinde gelenek neredeyse tanınmaz hale gelecek kadar basitleştirilmiş, ya da özgün biçiminden saptırılmıştır. Doğal koşullar altında bu geleneklere özgü olmayan bir saldırganlığın ortaya çıktığı görülmektedir. Çünkü bunu sözkonusu olan kültür yaratmamakta, ne pahasına olursa olsun diğer kültürlerle karşı direnme arzusu doğurmaktadır.

Son derece ayrılıkçı olan nativizmin karşı kutbunda yer alan "Pantürkizm" ise, tam tersine sonuna kadar federasyoncudur.

Sonuç olarak boy-oymak ilişkileri ve nativizm arasında bölünen milliyetçilik ve islamcılık, Sovyetlerin milliyetler sistemi ve Sovyet Türklerinin -Azeriler hariç- siyasal olgunluktan yoksunluğu gibi çok önemli engellerle sakatlandığı için henüz uygun ve elverişli bir ortamda bile yararlanılabilecek konumda değildir.

Ayrıca her durum ve koşulda Turani halkların sünniligi onların üzerindeki İran etkisini de kırmaktadır. Şii mezhebinden olanlar ise Azerilerin % 70'idir.

Bunlar ise Azeri-Ermeni çatışmasında el altından Ermenileri desteklediğine inandıkları için İran'a son derece soğuk bakmaktadırlar. Zaten İran'ı Er-

menileri de el altından desteklemeye yönelten şey, kendi nüfusunun önemli bir bölümünün Azeri Türkü olmasıdır. Bu nedenle İran, Kuzey Azerbaycan'ın başının selamete çıkmasını hiçbir zaman istememektedir. Ancak Kuzey Azerbaycan halkı da bunun farkındadır.

Milliyetçilik, İslam ya da anti Sovyetçilik bir yana, Orta Asya halklarının birliğini sağlayan tek öge, Rus düşmanı duygularıdır. Anti-Rus duygusundan öte, Avrupalı olan ya da Avrupalı olanlardan türeyen her şeye karşı bir anti-pati sözkonusudur. İster Ukraynalı, ister Alman ya da Ermeni olsun, "ötekilerden" olan herkes, yerli halkın gözünde hemencecik "Rus"a dönüşür.

5 - MOSKOVA'NIN HEDEFİ

Güncel değişimlere karşın, yeni egemenlik biçimlerini denemek durumunda olan Moskova'da hiç kimse bu bölgeleri denetim dışında bırakmak niyetinde değildir. Ama bu denetimin özel koşulları değişik olacaktır.

Toprakların üzerine sınırların çizilmesi, milliyetleri birbirinden kesin çizgilerle ayırmamış olup Rusların muhtemel bir çekilmeleri cumhuriyetleri çok tehlikeli bir Balkanlaşma, büyük ölçüde nüfusların yer değiştirmesiyle birlikte gidecek olan etnik çatışmaların alevleriyle yüzyüze bırakabilir. Bu nedenle bugün bile egemen olan Rusların elinde hayli geniş bir manevra alanı bulunmaktadır.

Orta Asya halkları, bundan önceki bağımsızlık girişimlerinde sürekli olarak başarısızlığa uğramışlardır, çünkü hiçbir zaman onları bir federasyon halinde bir araya getirici bir öge çerçevesinde birleşememişlerdir.

Boylar arasındaki sürtüşmeleri sürekli önplana çıkararak aralarındaki bölünmüşlüğü aşmaya başaramamışlardır. Ne islamiyete dayanan dinsel topluluk anlamında, ne de esas olarak Türk ögesine dayanan kültürel topluluk anlamında kalıcı bir birlik ve bütünlük oluşturamamışlardır. Bu durum, kısmen de olsa gelecekte de sürüp gidecek gibi görünmektedir.

Bu durumda ne önerilebilir diye düşünülebilir : Doğu Türklerinin çok partili parlamenter sisteme geçiş çalışmalarında Türkiye, deneyimlerinden yararlanılan bir ülke olmalıdır. Ayrıca siyaset bilimi, serbest piyasa ekonomisi, iş ve kamu yönetimi gibi alanlarda bilgi transferinin her yolu, Türkiye'den Türk Cumhuriyetlerine doğru açık olmalıdır.

Doğu Türklerinin birliği, Türkiye'nin telkini olmaksızın sağlanmalıdır. Ama başka kaynaklı etkiler de engellenmelidir. İlk öneri olarak söylenebilecek şey şudur : Türkiye, Suudi Arabistan ve İran'dan gelebilecek etkileri önlemek görevini layıkıyla yerine getirmelidir. Suudi Arabistan ve İran kaynaklı telkinler dinî kisve altında Türk kültürünün bütünlüğünü bozucu etkiler meydana getirebilir. Burada Türkiye'nin Diyanet teşkilatına önemli görevler düşmektedir. Türk Cumhuriyetlerinin din teşkilatları dinî münasebetlerini Arabistan ve İran ile değil de Türkiye ile kurabilmelidir. Bu olabilirlik yüzdesi çok düşük olan radikal tehlikelere karşı da bir emniyet sübabıdır.

Her sosyal olgu gibi Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkmasını sağlayan olgular da çok boyutludur. Bağımsızlığa giden yolda halkların kendi ira-

desi, bu iradenin şekillenmesi demek olan örgütlenmeler, hakların iktisadi ve kültürel bakımdan gelişmişlik derecesi, komşularla ilişkiler ve tekleşmeler, Moskova'nın ve Ankara'nın tutumu, İslam ülkelerinin ve batı ülkelerinin tutumu sonucu etkileyecek olan faktörlerdir. Bu faktörlerden birine gereğinden fazla ağırlık vermek, yanlış yorumlara neden olabilir. Mesela sözkonusu Türk ülkelerinin bağımsızlığının Moskova'nın veya Batı ülkelerinin isteğine bağlı olduğunu düşünmek, onlar istemedikçe tam bağımsızlığın mümkün olmadığını ileri sürmek yanlıştır. Bu ulusal güç ve iradeye inançsızlık anlamına gelir. Nihai sonucu belirleyecek olan ulusal iradenin gücüdür. Ulusal iradenin gücünü ise halkların milletleşme sürecinin neresinde bulunduğunu belirler. Başka ülkelerin tutumu, sonucu değil, ancak sonuca giden yolun kısılmasını veya uzamasını etkileyecektir.

Yalnızca duygusal bir ırkdaşlık ögesine dayandırılarak bir Türk dünyası dayanişmasının gerçekleştirilemeyeceği ortadadır. Ortak kültür temellerine sahip olmakla birlikte yüzlerce yıl devam eden ayrı coğrafyalar ve ayrı sistemler içinde yaşamının doğal sonucu olarak Türk uluslarının yapısında büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır. Şiveler büyük ölçüde farklılaşmıştır. Tek bir dine bağlı gibi görünen Türk dünyasında tarih boyunca çeşitli zıtlaşmaların temelini oluşturmuş mezhep farklılıkları ve komünist sistemin etkisiyle ortaya çıkan yorum farklılıkları sözkonusudur. Sonuç olarak Azerbaycan dışındaki diğer Türk ülkeleriyle olan ilişkilerde Türkiye ciddi bir çaba göstermek zorundadır.

Türkiye bölgesel dengeler ve Sovyet sisteminin bakiyesi ile ilişkiler açısından Türk Cumhuriyetlerinin kendisine nasıl baktığını iyi analiz etmek zorundadır.

Bir diğer öneri de şöyle ifade edilebilir : Sovyet sisteminin sona ermesinden sonra bir geçiş süreci olarak uygulamaya konulan BDT de sona erecektir. Bu aşamadan sonra Türk Cumhuriyetleri için -çızdığımız olumsuz tabloya rağmen- tek çıkar yol, kısmen siyasî ve daha büyük bir oranda ekonomik birlik haline dönüşmektir. Mazilerinin ortak bir sisteme dayanması, belki de tahmin edilenin aksine bunu kolaylaştıracaktır. Bu aşamada Türkiye hinderlandını yeniden tanımlamalı ve üzerine düşen görevin sınırlarını iyi çizmelidir. Bu görev : Bir "Türk Uluslar Topluluğu" oluşturulmasında lokomotif güç olmaktır. Bu görev yerine getirilirken ne fazla çekingen davranmalı, ne de ağabeyliğe soyunulmalıdır. (Bilindiği gibi Arap birliğini sağlamaya çalışan Abdül-nasır'ın hatalarından biri, başkanı olduğu Mısır'ın Suriye ile birleşmesi sonucu Suriye'ye işgal kuvveti gibi girmesidir. Suriyeliler, yeni bir Arap Birliği deneyi gündeme geldiğinde bu olayı hep hatırlarında tutacaklardır. Türk Uluslar Topluluğu, eşit ve egemen ülkelerin Avrupa Topluluğu örneğinde görüldüğü gibi gönüllü katılımlarının sağlanması ile ve "dikkatle" oluşturulmalıdır. Bilindiği gibi Rusya Federasyonunun "ağabey"liğini tatmış olan Türk Cumhuriyetleri, yeni bir ağabey istememektedirler. Olayın bir başka yönü de, bağımsızlıklarını henüz kazanmış devletlerin bu (muhtemelen binbir güçlükle kazanılan) bağımsızlıklarından taviz verme anlamına gelecek oluşumlara hiç de o kadar sıcak bakmayacakları gerçeğidir. KKTC Başbakanı Derviş Eroğlu'nun

bir TV programında "Devlet kurmak her topluma nasip olan bir şey değil. Bize nasip oldu. Egemenliğimizi rumlarla paylaşmak konusunda aşırı bir isteğimiz yoktur" sözünden de benzeri şeyler çıkarılabilir.) Bu sürece bütün Türk Cumhuriyetleri kendi hür iradeleri ile katılmalıdırlar. Çekingenliğe gerek yoktur, çünkü geçmişe baktığımızda İngiliz olmayan uluslardan bir İngiliz Milletler Topluluğu (Commonwealth) yaratan İngiltere örneği varken, Türk Cumhuriyetlerinden bir Türk Uluslar Topluluğu oluşturmaya çalışmak, Türkiye için doğal bir davranış biçimi olarak algılanacaktır.

6 - EKONOMİ

Türkiye, ekonomik bir diyalog başlatabilmek amacıyla, kâr amaçlı yaklaşımı esas alan özel sektörü sübvansetmeli, özel sektörün bölgedeki siyasi istikrarsızlıktan korkmadan yatırım yapabilmesini sağlamak için devlet tarafından garanti mekanizmalarını işletmelidir. Aksi takdirde bunu yapan Uzak Doğu ve Avrupa ekonomileri, Türkiye'nin bölgeye girmesine fırsat vermeyeceklerdir. Ayrıca Uzak Doğu ülkelerinin Türk Cumhuriyetlerine olan uzaklıkları, bize olduğunca fazla değildir. Bu ülkelerle ilişkiler de bizim dilimiz ortak dil olsun gibi reaksiyon doğurucu teklifler götürmek yerine yoğun bir kültür transferi için telekomünikasyon ve basın imkânlarına kaynak ayrılmalıdır. Mesela belirli alanlarda izlenebilen Türk televizyonlarının izlenebilme alanını bu ülkenin bütün nüfuslarına genişletmeli ve izlenebilen kanal sayısını artırmalıdır. Bunun yanında artık "rûştünü ispat etmiş lisanlar" olan Azeri Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Türkmen Türkçesi'nin Türkiye Devleti tarafından Türk halkına öğretilmesi yoluna gidilmelidir. Bu lisanları öğrenmek, aslında bir İngilizceyi öğrenmekten çok daha kolaydır. Ortak öğelerin yanında ortak duyguları da içeren bu lisanlar, hem kültür transferini kolaylaştıracak, hem de ticari ilişkilerde büyük kolaylıklar sağlayacaktır.

Aksi takdirde nasıl tek başına dindarlık ögesi Türkiye'nin islam dünyasıyla entegrasyonunu nasıl sağlamadı ise, kültür, teknoloji, beyin gücü ve finans kaynaklarıyla desteklenmeyen bir ırkdaşlık faktörü de Türkiye'yi Türk dünyasının ayrıcalıklı ve doğal üyesi yapmaya yetmeyecektir. Türkiye'nin bu gerçeğin farkına bugün varması, Arap dünyasındaki dağınıklığın bir benzerinin Türk dünyasında ortaya çıkmasını önleyecektir.

Türk Cumhuriyetlerinin devlet başkanları, Türkiye'nin daveti üzerine 29 Ekim 1992 tarihinde Ankara'ya gelerek önce Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına ve sonra da 30 Ekim'de de Türk Cumhuriyetleri liderler zirvesine katılmışlardır. Liderler zirvede Türk dünyasının karşılaştığı sorunlarla kendi aralarındaki işbirliğinin nasıl sağlanacağını görüşmüşlerdir.

İkinci zirve toplantısının 1993'te Bakü'de yapılması kararlaştırılmıştır. 11 maddeden oluşan katılımcı devletlerin Ankara Bildirisinde içişlerine karışmak, eşitlik ilkesine saygı göstermek, laiklik, sosyal adalet, piyasa ekonomisine dayalı bir düzen kurmak gibi genel ilkeleri içeren bir metin imzalanmıştır.

Son on yıl içinde dünya siyasi dengelerinde önemli konjonktürel değişiklikler meydana gelmiştir.

Siyasî açıdan 70 yıllık Sovyet rejiminde Türk Cumhuriyetlerinin siyasî kadroları merkezî güce entegre edilmemişler, ekonomik açıdan ise monokültüre dayalı, kendi kendine yetme şansı az olan primitif bir model yaratılmıştır.

Tek başına ırkdaşlık ögesine dayalı bir ilişkinin Türkiye'ye politik arena- larda kalıp olarak kullanılan ve çoğu kez bir anlam da taşımayan "dost ve kardeş ülke" statüsünden fazlasını getirmeyeceği, bir gerçektir.

Türkiye, batı dünyasına entegre olmaya çabaladığı kadar, Türk dünyası- na entegre olmaya da çabalamalıdır. Sadece Türk Cumhuriyetlerinin değil, Türkiye'nin de gelecekteki çıkarları bunu gerektirmektedir.

Bütün Sovyet tarihi boyunca Sovyetler Birliği tarafından uygulanan temel politika, Türk Cumhuriyetlerinin dış dünya ile olan ilişkilerinin tamamen ke- sik tutulması ilkesine dayandırılmıştır.

Türk Cumhuriyetleri, dünya konjonktüründeki yeni durumdan azamî ya- rarı sağlayarak kendi aralarındaki ilişkileri diğer cumhuriyetlerle olan ilişkile- ri ve dış dünya ile olan ilişkilerini kendilerini giderek bağımsız ve güçlü kıla- cak şekilde yeniden düzenlemek zorundadırlar. 1990 yazında Almatı'da lider- lerin bir araya gelerek ortak bir ekonomik yol izleme konusunda görüşmeleri başlatmış olmaları, yönetici kadroların sözkonusu gerçeklerin farkında oldu- ğunu göstermektedir.

Zaten gelecekte milyarlık bir Çin gücüyle -Azerbaycan için İran- gücünü büyük ölçüde koruyan Rusya arasında ayrı ayrı statüde beş ayrı devletin - Tacikistan ile altı- bağımsız statüsünü sürdürebileceğini düşünmek, biraz ha- yalcılık olacaktır. Bu büyük güçler arasında dengeyi sağlayacak tek çözüm mümkün olduğu ölçüde siyasî nitelikli veya en azından ekonomik nitelikli bir Türk topluluğu yaratılması olacaktır. Günümüzde siyasî bağımsızlık bir ülke- nin gelişmesinde önemli bir etken olmakla birlikte, tek başına yeterli olma- makta, dünya pazarlarındaki aşırı rekabete direnç gösterebilecek sağlam bir ekonomiyle desteklenmesi gerekmektedir. Türk Cumhuriyetlerinin ayrı ayrı işi başarabilmeleri çok zor, neredeyse imkânsızdır.

Türk Cumhuriyetlerinin dış dünyaya açılma, çağdaş uygarlığı ve teknolo- jiyi yakalama savaşında dış dünyada yaşayan Türkistanlılar ve Azeriler çok önemli görevler yüklenebilecek bilgi ve deneyim kapasitesine ulaşmışlardır. Türk halklarının çıkarları içeride ve dışarıda yaşayan mensuplarının güç birli- ği ve diyalogu yönündedir.

Komünist blokun çözülmesinin akıllara durgunluk verecek kadar hızlı ol- ması, dünyanın geri kalan kesimini oluşturan ülkeleri amaçlarını kapsamlı bir yeniden değerlendirmeye tabi tutmaya zorlamaktadır. Doğu Avrupa, Orta Avrupa ve Orta Asya gibi kavramları yeniden tanımlamak, artık bütün dünya için zorunlu hale gelmiştir.

Komünist blokun arkasından beklenen belki de en önemli çözülmenin tarihi Pers İmparatorluğunun mirasını yeniden canlandırma çabalarından -14 yıl önceki rejim değişikliğine rağmen- hiçbir zaman vazgeçmeyen ve olası bir Türk blokunu amaçları açısından çok büyük bir tehlike olarak gören İran'da

gerçekleşmesi muhtemeldir. Zira İran, aslında çok milletli bir yapıdır ve bu yapı, Sovyetlerin çökmesiyle Kuzeyden Azerbaycan, Doğudan Türkmenistan, Güneyden de malum olduğu üzere istikrarlı bir döneme sürüklenen Irak ve yeni oluşturulan fiili kürt devleti tarafından bu unsurları bünyesinde bulundurmasından dolayı kuşatılmış durumdadır.

Her şeyin ötesinde bütün yeni Türk Cumhuriyetleri Sovyetler Birliğinden bir jeopolitik sorunu miras olarak devralacaklardır : Topraklarında hapsolmuşluk ve limanlara ulaşan yeni dış karayollarının yokluğu! İran'da beklenen değişikliklerin olmaması durumunda bu ülkeler ne pahasına olursa olsun İran'la ilişkilerini sürekli iyi tutmak zorunda kalacaklardır.

Türkiye, 1990-1994 dönemini kapsayan VI. Beş Yıllık Kalkınma Planında da belirtildiği üzere kendi ulusal politikasına uygun olarak gelişmekte olan ülkeler arasındaki teknik işbirliğinde aktif bir rol oynamaktadır. Hükümet BDT'nin Orta Asya Cumhuriyetlerine ekonomik ve sosyal açıdan yeniden yapılanma çabalarına yardımcı olmak üzere teknik yardımda bulunmak niyetindedir. Kabul edilen en etkili ve ekonomik model ise Türk/BM gönüllü uzmanlarının teminidir.

Eski Sovyetler Biliğinin Türk Cumhuriyetleri, siyasî bağımsızlıklarını elde etmelerinin hemen peşinden merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçmeye çalışmaktadırlar. Bu geçiş, ekonomik ve sosyal çöküntüye yol açan kritik problemler arz ettiğinden acilen çok taraflı ve ikili yardımlar yapılması esastır.

Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin hükümetleri arasında yapılan görüşmelerin peşinden Türk Hükümeti bu kritik dönemde bu ülkelerin zorlukları aşmasına yardımcı olmak üzere teknik işbirliğinde olduğu kadar insanî yardımda da bulunmaya karar vermiştir. Özellikle Türkiye, yakın tarihi, kültürel ve dil bağlarının bulunması ve bu ülkelerin öncelikli ihtiyaçları ile ilgili teknik uzmanlığın mevcudiyeti bakımından yeterlidir.

8 Temmuz 1992'de Türk Hükümeti ile B.M. arasında imzalanan "BM Kalkınma Programı Türkiye Hükümeti Projesi" BDT'nin Orta Asya Cumhuriyetlerine bunların sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirebilmeleri için gerekli uygun teknik beceri ve know-how'ı kazanmalarına yardımcı olmak bakımından ekonomik, kültürel, eğitim ve teknik işbirliği bünyesinde gönüllü gönderme ünitesinin tesisi ve finansmanı tamamen Türkiye Hükümeti ve yardımda bulunan diğer ülkelerce karşılanan yaklaşık yüz kadar BM gönüllü uzmanların gönderilmesi yoluyla hükümetin Türkiye ile BDT'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında teknik işbirliğini geliştirmek hedefine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Doğu Bloğunun çökmesiyle başlayan süreç, "Pantürkizm" kavramına ek olarak "Türk Ortak Pazarı" ve "Türk Bloku" gibi yeni kavramların gündeme gelmesini de sağlamıştır.

Tarımsal ürünler açısından mevcut sıkıntının eski SSCB politikasının yattığı sunî bir darlık olduğu, zira büyük bir bölümü dağlarla kaplı olan Kırgızistan haricinde, ekilebilir toprak miktarının nüfusa oranının oldukça yük-

sek olduğu görülür. Ancak aşağıda ifade edilen sebeplere bağlı olarak üretim yetersiz kalmaktadır.

✓ Merkezi idare tarafından yapılan tarımsal programlar, bölge halklarının ihtiyaçlarını göz önünde bulunduramamaktadır.

Verimlilik prensibine göre kurulmamış olan devlet çiftlikleri, üretimde yeterli sonuçların alınmasına engel oluşturmaktadır. Kolhozların özelleştirme kapsamına alınması ve gerekli düzenlemelerin yapılması ve ülkelerin ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri ve millî hâsıllarına önemli katkıda bulunabilmeleri sağlanmalıdır.

Cumhuriyetlerde bugün en büyük sorun, üretimde meydana gelen düşüşe bağlı olarak piyasaya arz edilen mal yetersizliğidir. Bu yetersizlik ve kontrol altına alınması şimdilik mümkün görülmeyen ve 1992'nin ilk sekiz ayında % 600'lere varan fiyat artışları kısa dönemde çözülmesi oldukça güç sorunlardır.

Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandıkları 1991 yılı sonundan itibaren kendi başlarına BDT dışındaki ülkelerle dış ticaret işlemleri yapmaya başlamışlardır. Bu ülkeler yeterli döviz rezervlerine sahip olmadıkları için dış ticaretlerinde takas yöntemini kullanmak zorunda kalmaktadırlar.

7 - ÇEVRE

Çarpıcı bir başka gerçek ise, insanların kirlilik yüzünden ölmeye başlamasıdır : Bölgede bozulmanın en ileri boyutlara ulaştığı yörelerde, hayat beklentisi bir kaç yıl aşağı inmiştir; kanser, doğum deformasyonları ve bir dizi diğer hastalık, temiz yörelere göre çok ileri düzeylere ulaşmıştır.

Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliğinde savaş sonrası sanayileşme hamlesi sırasında hava kirletici özellikleri çok yüksek ağır sanayi tesisleri kuruldu.

Sınai atıklar, arıtılmamış kanalizasyon atıkları ve ilaçlama yapılan tarım alanlarından gelen sızıntılarla karışarak Sovyetler Birliğindeki ırmakların, göllerin ve kıyılarn büyük bölümünü kirletmiştir.

1988 yılında Sovyetler Birliğinde ülke çapında alınan örnekler üzerinde yapılan incelemeler, içme sularının % 18'inin sağlık standartlarına uygun olmadığını ortaya koymuştur.

Sovyetler Birliğindeki sanayi kirliliği ve tarımsal sızıntılar, dünyanın en zengin tatlı su deposu olan Baykal Gölünü tehdit etmektedir. Şaşırtıcıdır ama, bu göl, ülkenin toplam tatlı su kaynaklarının % 80'ini oluşturmakta, ayrıca üçte ikisi dünyanın başka hiçbir yerinde bulunmayan 2.400 bitki ve canlı türünü beslemektedir. Sovyetler Birliğinin yılda 28.6 kilometreküp tutan atık sularının % 40'ı Volga aracılığıyla Hazar Denizi'nde gitmektedir.

Bir zamanlar Hazar Denizindeki çiftliklerden Sovyet havyar üretiminin % 90'ı sağlanırdı. Maalesef Hazar'da havyar elde edilen mersinbalığı olsun diğer değerli deniz canlıları olsun, son 20 yıl içinde % 66 ile % 96 arasında değişen nüfus kaybına uğramıştır.

Hazar Denizi kıyısındaki plajlar geçtiğimiz bir kaç yıl boyunca kirlilik nedeniyle periyodik olarak kapatılmıştır. (İzvestia, 23 Haziran 1990)

Tehlikeli atıkların bütün bu bölgede gelişigüzel boşaltıldığını söylemek mümkündür.

Sovyetler Birliğinde sayıca 6.000'i bulan resmî dalga işlemlerinin hemen hemen yarısı sağlık kurallarına aykırı yönler içermektedir. Özbekistan ve Türkmenistan cumhuriyetlerinde bulunan atık dalga alanlarının dörtte üçü, bu özelliكتedir. (D. J. Peterson, "Çevrenin Durumu : Katı Atıklar" Report on the USSR, Özgürlük Radyosu, 11 Mayıs 1990)

Kirliliğin ileri boyutlara ulaştığı yörelerde hayat beklentisinin kısıldığı, kansere yaklanma oranlarının yükseldiğı ve diğer bazı hastalıkların arttığı görülmektedir.

Yetersiz beslenmeyle birlikte aşırı içki ve sigara kullanımının sağlık alanındaki olumsuz gidişe katkıda bulunduğı düşünülmektedir.

Sovyet Halk Sağlığı Bakanlığı, sanayinin yol açtığı kirliliğin ileri düzeylerde olduğu yörelerde yaşayanların sağlık durumlarıyla ilgili bazı araştırmalar yapılmıştır. Ulusal çevre raporuna göre, hava kirliliğı ileri düzeyleri ile çeşitli rahatsızlıklar arasında açık bir bağlantı görülmektedir. Genel kirlilik düzeyi yükseldikçe, habis ur vakaları, solunum ve cilt hastalıkları da artmaktadır. Bakanlık ayrıca gözlenen rahatsızlık tipi ile yöredeki sanayi dalı arasında bir ilişki bulunduğunu da tespit etmiştir. Buna göre, örneğın, gübre üretimi ile kanser oranları ve kan dolaşımı bozuklukları arasında bir ilişki bulunmaktadır. Demir dışı maden sanayi tesislerinin bulunduğı yörelerde cilt hastalıkları ile birlikte, çocuklardaki kanser vakaları da artmaktadır. Tarım ilaçlarının yoğun biçimde kullanıldığı bölgelerde yaşayan küçük çocukların hastalanma oranları, nispeten temiz yörelerde yaşayan çocuklara göre beş kat daha fazladır. (SSCB Tabiat Koruma Devlet Komitesi; "Report on State of the Environment; Yablakov, "Tabiatın Durumu")

Sulama yapılan tarım alanları yetersiz ağaçlama sistemleri yüzünden tuz ya da tuz bileşimleriyle kirlenmektedir. Bu şekilde tuzlanmış tarım alanlarının genişliğı, 1975'ten 1985'e hemen hemen iki kat artmıştır.

Aral Gölünde karşılaşılan felaket, yanlış sulama uygulamaları yüzünden ortaya çıkabilecek toprak bozulmalarının iyi bir örneğini oluşturmaktadır. 1973 yılına kadar Aral Gölü, su hacmi bakımından dünyanın 4. büyük iç denizi durumundaydı. Ne var ki Aral'ı besleyen Amu Derya ve Sıri Derya ırmakları, pamuk ve diğer ürünlerinin ekildiğı alanların sulanması için kullanılmıştır. Bu uygulama sonucunda 1960 yılından bu yana Aral Gölünün su hacmi % 66 oranında azalmış, kapladığı alan % 40 daralmış ve su seviyesi de hemen hemen 13 metre aşağı inmiştir. Şimdi suların çekilmiş bulunduğı eski göl

alanı bir tuz çölüne dönüşmüştür. Buradan kalkan tuz ve kum bulutları, çevredeki tarım alanlarına her yıl hektar başına hemen hemen yarım ton kum ve tuz yağmaktadır. (W. S. Ellis "Bir Sovyet Denizi Yatağında Ölürken" National Geographic Şubat 1990)

Gübre ve tarım ilaçları kullanımı, bölgedeki ülkeler arasında önemli değişiklikler göstermektedir. Bunlar genellikle yanlış kullanılmaktadır. Bu tür tarım girdilerine yoğun sübvansiyonlar uygulanmaktadır. Bu da tarımla uğraşanları, verimi aynı oranda artırıp artırmadığına bakmadan bu girdileri bol miktarda kullanmaya yöneltmektedir. Tarım ilaçlarının hangi ölçülerde kullanılacağını çoğu kez, uzaklarda oturan bir planlamacı belirlemektedir. Bu kişilerin hangi oranlarının uygun düşeceğini ya da haşerenin bu ilaçlara direnç kazanıp kazanmadığını bilmesi de pek mümkün değildir. Sovyetler Birliğinde Devlet Planlama Dairesi (Gosplan) tarafından yürütülen bir araştırma, üretilen gübrenin % 11'inin nakliye ve depolama sorunları yüzünden tarlaya hiç ulaşmadığını göstermiştir. Pravda, belki de yarı şaka yarı ciddi, köylülerin demiryolu hattı yakınlarında ekim yapmalarını istemiştir. Çünkü gübre fabrikadan tarlaya varıncaya kadar önemli miktarda kaybolmaktadır. Benzer sorunlar tarım ilaçları kullanımında da geçerlidir. Yüksek Sovyet, Çevre Komisyonu başkan Yardımcısı ve önde gelen bir çevreci olan Aleksey Yablokov'a göre ülkede üretilen tarım ilaçlarının hemen hemen üçte biri tarlaya ulaştırılırken, yolda kaybolmaktadır. Sovyet istatistik kuruluşu (Goskomstata) raporlarına göre de Azerbaycan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki tarım alanları, tarım ilaçlarıyla önemli ölçüde kirlenmiş durumdadır.

En genel anlamda biyolojik yoksullaşmaya kanıt teşkil eden bir olgu da bölgedeki yaşam çeşitliliğinin giderek azalmasıdır. Sovyetler Birliğinde her on kuş türünden biri, her beş bitki ve biri bugün yok olma tehlikesi altındadır.

Çevre sorunlarının Sovyetler Birliğinde ulaştığı boyutlar, geniş tabanlı bir yeşil hareketin doğmasına yol açmıştır. Bir kaç yıl gibi kısa bir süre içinde çevre konularıyla ilgili aktivizm, yer üstüne çıkmış, yeni siyasal tablonun ayrılmaz parçalarından biri haline gelmiştir.

Altmışlı yıllarda Moskova Devlet Üniversitesi öğrencileri, SSCB'nde çevre hareketleri tabiat koruma boyutuna bağlı kaldığı sürece hoşgörü ile karşılandı; buna karşılık sanayi kirliliği sorunlarını gündeme getirmek, "yıkıcılık" sayılıyordu. Gene aynı dönemde yazarlar, bilim adamları ve diğer aydınlardan oluşan bir hareket, Baykal Gölünün kurtarılmasına yönelik bir hareket başlattı. Seksenli yılların başında aynı kökenden gelen başka hareket olarak kurak Orta Asya'yı sulamak amacıyla Sibirya ırmaklarının akış yönünü değiştirmeyi amaçlayan dev bir projeyi durdurmak için mücadele verdi. Gorbaçev'in bu projeyi 1986'da askıya alması, bu grubun önemli bir zaferi oldu.

Aynı dönemde aralarında çoğu tam bağımsızlık olmasa bile Moskova'da belirli bir özerklik kazanma çabasındaki cumhuriyetlerde çevrecilik, oldukça siyasal ağırlıklı tonlar kazanmaktadır.

Hiç şüphesiz "ekolojik sömürgeciliğin" önlenmesinde Batıya önemli görevler düşmektedir. Zira Batı ülkeleri, çevre açısından tehlikeli maden çıkarımını

ve sanayi faaliyetlerini, bu konudaki yasaların gevşek olduğu ve nakit döviz ihtiyacı içinde bulunan Türk cumhuriyetlerine aktarma eğilimindedirler.

Gayet iyi anlaşılacağı üzere bu konuda Batının ahlakına güvenmek, biraz safdillik olacağından, bu cumhuriyetlerde gerekli yasal altyapının bir an önce tamamlanması gerekir. Söz konusu yatırımlar, çevresel etki değerlendirmesine tabi tutularak olası sonuçları öngörülmalıdır.

Türk cumhuriyetlerinde ekolojik sorunlara önem veren hareketlere göz atarken, dünya konjonktüründeki iki önemli değişmeyi göz önünde tutmak gerekir. Bunlardan ilki SSCB'nin çöküşü ve ikincisi de bütün dünyada ve hemen her siyasi rejimde önceki yıllara nazaran önplana çıkmaya başlayan çevre duyarlılığıdır. Reform süreci ilerledikçe cumhuriyetlere yaygınlaştıkça, ekolojik bozulmaları ve bunların insan ve tabiat üzerinde yaptığı olumsuz etkileri rahatça konuşmak mümkün hale gelmiştir. Bu durumun en çarpıcı örneği, Sovyetlerin yıllarca yeraltı nükleer denemelerini yaptığı Semey'deki hastane-nin doktorlarından Dr. Mario Zhangelova'nın sözlerinde işitilebilir. 24-29 Mayıs 1990 tarihleri arasında Alma Ata'da başlayıp Semey ve Karavul'da devam eden "Nükleer Testlere Karşı Uluslararası Vatandaşlar Kongresi" için hazırladığı bildirisinde Dr. Zhangelova, yıllarca radyasyon etkisiyle meydana gelen hastalıklara teşhis konulmamasını emreden talimatlar aldıklarını söylüyor ve şöyle devam ediyor : "Gelen talimatlarda, verilen listedeki hastalıklara teşhis konulamayacağı, o hastalıkların yerine bir başka listedeki hastalıklar ateshis konulması emrediliyordu. Bu uygulama yaklaşık 30 yıl devam etti. Hastane-mizde yaklaşık 5 yıldır mesleki bağımsızlıkla teşhis koyabiliyoruz. Artık o talimatlar gelmiyor." Kazakistan Onkoloji ve Radyoloji Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Saim Balmukanov'un açıklamaları da aynı yöndedir : "Enstitümüzde elde ettiğimiz sonuçlar, dünyaca kabul edilmiş değerleri aşmaktaydı. Ancak faciayı gördüğümüz halde yapacak bir şeyimiz yoktu. Halk, Dünya Sağlık Teşkilatının kabul ettiği maksimum dozların 10-20 misli radyasyona maruz kalıyordu. Bu bölge insanları ile ilgili yaptığımız 30 yıllık araştırmalarımızın sonuçlarını hiç kimseye veremiyorduk. Zaman zaman bunu deneyen arkadaşlarımız oldu. Onların mesleki hayatları kısa sürede sona erdirildi. Halbuki bu insanların gerçekten kendilerine yardım edebilecek bilim adamlarına ve hekimlere ihtiyaçları vardı." Bu açıklamalara göre Sovyet sistemi, ekolojik bozulma ile ilgili bilgilere "devlet sırrı" muamelesi yapmış ve bu bilgileri açıklayanlar "parti programlarına karşı gelmekle" suçlanmışlardır. Nitekim bu durum yalnızca Kazakistan için söz konusu değildir. Özbekistan'da örgütlenen birlik hareketi, 1989'da Aral Denzinin kuruması ile ortaya çıkan sonuçların kamuoyuna duyurulması yönünde yönetimden taleplerde bulunmakta ve bu yönde faaliyetler yapmaktaydı. Birlik Hareketi, Özbekistan'da yayın ve toplantı faaliyetlerinden zorluklarla karşılaşmaktadır. Teşkilat gazetesini Özbekistan'da bastıramadığı için Kırgızistan'da bastırmakta ve dağıtım sırasında da güçlüklerle karşılaşmaktadır.

Diğer yandan ekolojiyle ilgili, genellikle bilimsel muhtevalı yazılara, 1970'den önceki yıllarda bile rastlanmakla birlikte, bunlar reformlardan önce yaygınlaşmamıştır. Çünkü Aral Denzinin kuruması ve nükleer denemelerle

ilgilenen aydınlar, tutucu sosyalist aydınlarca bölgesel olayları gereğinden fazla büyütmeyle ve milliyetçilikle suçlanmışlardır.

Türk Cumhuriyetlerinde gelişen çevre ilgisinin esas nedeni, çevre problemlerinin bigane kalınmaz boyutlara ulaşmış olmasındandır. Monokültür halindeki pamuk tarımının oluşturduğu toksikasyonlar ve yükselen hastalık insidensleri Aral Denizinin kurumasıyla en ilgisiz insanların dahi fark edebileceği düzeye ulaşan iklim değişimleri, sakat bıraktığı insanlarla trajik boyutlar, her an toplumun içinde olan nükleer denemeler, petro-kimya sanayiinin artıklarıyla kirlenen Hazar Denizi, tükenmekte olan fosil yakıtlar, bakımsızlık, ilgisizlik ve kasıttan yokolmakta olan tarihi çevre aydınların ve halkın ilgisini kaçınılmaz bir şekilde çevre sorunlarına yoğulaştırmıştır.

"Türkistan Bülbülü" olarak tanınan Özbekistan'lı sanatçı Dedehan Hasa-noğlu'nun "Türkistan" isimli şarkısının sözleri arasında bir dördlük dikkat çeker :

(Özbek Türkçesi)

Neharında pahta, şamında pahta,
Hayalinde pahta, tamında pahta,
Ahar gavgu bolıp kanında pahta,
Nege yıglamaysan ona Türkistan?
(Türkiye Türkçesi)

Gündüzünde pamuk, gecende pamuk
Hayalinde pamuk, önünde pamuk
Akar zehir olup kanında pamuk
Niye ağlamıyorsun buna Türkistan?

Yine Şair Mahkam Rahman'ın şu mısraları da Aral sorununun yalnızca bir su sorunu olmadığını anlatır :

(Özbek Türkçesi)

Aral olip barayadır,
Bırar kimse "ah" demez,
Ölüyetgen vatan bu
Ölüyetgen su emes.

(Türkiye Türkçesi)

Aral ölüp gidiyorken
Hiç kimse çıkıp "ah" demez
Ölüp giden vatan bu
Ölüp giden su değil!

Sovyet Türkistan'ında evre ile ilgilenen örgütlerin başında Kazakistan'da kurulan Nevada-Semey hareketi yer almaktadır. Hareketin başında Olcas Süleymanov vardır. Tüm dünyada yapılan nükleer denemeleri protesto etmek ve radyasyonun etkilerinden insanları koruyucu önlemler alınması yolunda faaliyetler göstermek amacıyla kurulan örgüt, kısa zamanda yayıldı, benimsendi ve diğerk dünya ülkeleriyle ilişkiler kurmayı başardı.

Özbekistan'da faaliyet gösteren kısaca "Birlik hareketi" olarak bilinen örgütün tam adı, "Özbekistan Tabiatı, Manevı ve Maddi Varlıklarını Muhafaza Ediş Birlik Hareketi"dir. Birlik hareketinin ekolojik dünya görüşünü biçimlendirme, insan ve tabiat birliğini anlatma, tabiatı korumada sorumluluk duygusunu uyandırmak, planlanmış veya kurulmakta olan her türlü fabrikanın toplum tarafından ekolojik denetiminin yapılmasıdır.

Yine Özbekistan'da Birlik Hareketinden ayrılan Muhammed Saih'in önderliğinde faaliyet gösteren Erk Partisi de cesur çıkışlarıyla dikkatini üzerine eker.

Özbekistan'ın egemenlik kararının alındığı, Özbekistan Yüksek Sovyeti'nin 18 Haziran 1990 tarihli oturumunda yaptığı konuşmada Muhammed Salih şöyle demektedir : "Stalinciler, Türkistan'ı pamuk tarımı hâkimiyetine çevirdiler. 'vatan, millet' sözlerini kalkan haline getirip arkasına saklanarak ülkenin topraklarını zehirlediler, öldürdüler. Aral Denizimizi kuruttular, nehirlerimizi kestiler, yaylalarımızı bitirdiler, bütün zenginliklerimizi talan ettiler."

Azerbaycan'da ise 1989 yılında "Azerbaycan Tarih ve Medeniyet Abidelerini Muhafaza Cemiyeti" kurularak tarihı çevreye sahip çıkılmaya çalışılmıştır. Hazar Denizinin kirlenmesi ve yükselmesi, petrol rezervlerinin tükenmesi, tarımda kullanılan kimyasal maddelerin insanlarda meydana getirdiği vahim sonuçlar aydınlarda ve halkta büyük bir evre duyarlılığını meydana getirmiş olmakla beraber hükümetin bazı girişimleri belirli bir rahatlatma sağlamıştır. Diğerk taraftan Ermeni saldırılarının ve diğerk birkaç sorunun gündemde çok önemli yer işgal ediyor olması, evre problemlerinin geri planlara itilmesine sebep olmaktadır.

Yeni ekonomik yatırımlar için ise, bütün dünyada gelişmekte olan "sürdürülebilir kalkınma" modellerinden yararlanılması gereklidir.

Türkistan'ın evre sorunları arasında çözümü en zor ve gelecekteki ekonomik ve siyasi olaylara en çok etki edecek olanı, Aral Denizinin kurumasıdır. Bilindiği gibi Aral, boyutları nedeniyle "deniz" olarak tanımlanır, fakat teknik olarak bir gldr. Aral'ı kurtarmak için pamuk ekim alanlarını azaltan herhangi bir cumhuriyet, ekonomik kayıplarının telafisi için Aral'ın kurumasının olumsuz etkilerinden kurtulan diğerk cumhuriyetlerden yardım görmelidir. Müştereken etkisinde kalan bu facianın ortadan kaldırılmasının yükü de hiç şüphesiz paylaşılmalıdır.

Çok geniş imkânlara sahip olan Türkistan pazarı, yine Türkistan'ın milli sanayiinin dinamosu olmalıdır. Batı özellikle de Türkiye bunu sağlamaya çalışmalıdır. Aksi halde tüketim toplumları haline getirilmiş ve ihtiyaçları karşı-

lanmamış insan sellerinin refah düzeyi kendilerinden daha yüksek olan ve geniş imkânlarla sahip Batıya göç etmelerini engellemek çok güç olacaktır. Ulaşım imkânlarının alabildiğine geliştiği çağımızda, yaşanabilecek böyle bir göç dalgası, tarihin önceki dönemlerinde olanlar ile karşılaştırılamayacak boyutlarda olacaktır.

Türkistan'da oluşturulan pamuk monokültürü, zirai mücadele ve zehirli düzeylere varan gübreleme sonucunda Türkistan'ı pamuk çölü haline getirmiştir. Bugün Batı Türkistan içme sularında aşırı dozda haşere öldürücüler, gübre kalıntıları ve tuz vardır. Bu durum özellikle Aral Gölü çevresinde yaşayanlarda hepatit, sarılık ve tifo insidenslerinin büyük ölçüde artmasına neden olmaktadır. Aral'ın tuzluluk oranı % 10'dan % 44'e yükselmiş ve bir ölüm denizi haline gelmiştir. Aral'ın küçülmesiyle ortaya çıkan alanlar, tuz ve kum çölü halindedir. Bu durum Türkistan'da mevsimlerin pozisyon değiştirmesine neden olmuştur. Kış, eskiye oranla erken gelirken, normalden uzun sürmekte, kar yağmamaktadır. Hava kuru ve soğuk olmaktadır. İlkbahar ve yaz aylarında ise yağmur oranı iyice azalmış, hava kuru ve sıcak bir hal almıştır. Daha önceki yıllarda görülmeyen tuz, kum ve toz taşıyan rüzgârlar ortaya çıkmıştır. Bu tip rüzgârların sayısı yılda 8-9 arasında değişmekte, fırtınalar 500 km. uzunlukta ve onlarca km. genişlikte alanları kapsamaktadır. Aral'daki bitki ve hayvan varlığı, yokolmuştur. Karakalpakistan'da tifo vakaları 30 kat, mikrobik şarılıklar 7 kat artmış, kanser vakaları ise SSCB ortalamasının 15 kat üstüne çıkmıştır.

Batı Türkistan'da facia noktasına varan diğer bir çevre problemi ise Kazakistan'ın Semey bölgesindeki nükleer denemelerdi. Dünyada atom bombası denemelerinin yapıldığı iki büyük poligondan biri olan Semey, 40 yıldır atom denemelerine sahne olmuştur. Sovyetlerin bugüne kadar Kazakistan'da 700 nükleer deneme gerçekleştirdiği bilinmektedir. Bilim adamlarına göre nükleer denemelerin etkisiyle 100 bin kişi radyasyondan öldü, bugün bölgede 100 bin de kanser hastası var. Her bin çocuktan 29'u ölü doğmaktadır. Bunların yanı sıra, psikolojik rahatsızlıklarda da % 48 oranında artış oldu.

Azerbaycan'da tarımda "Butefos" ve "selitra" gibi fazla zehirli kimyasal maddelerin kullanılması sonucunda toprak zehirlenmekte ve insanlarda zehirlenme belirtileri görülmektedir. Kimyasal madde birikintileri genç kız ve kadınların doğurabilme yeteneklerinin kaybolmasına, sakat doğum ve sarılık hastalığının yayılmasına neden olmaktadır. Bugün Azerbaycan'da 20-34 yaş arasındaki evli kadınların % 24'ü anne olabilme yeteneğini yitirmiştir. Buna paralel olarak boşanmaların sayısı 1960-1986 arasında artarak iki katına çıkmıştır. Sovyetler Birliği genelinde boşanma sebeplerinde ilk sırayı içki aldığı halde, Azerbaycan'da eşlerin çocuğunun olmaması ilk sırada yer almaktadır.

Bazı sanayi dallarında dünya standartlarında veya üzerinde gelişmeler mevcut olmakla beraber tüm sanayi dallarında kabul edilebilir ölçülerin üzerinde bir merkeze veya başka sanayilere bağımlılığın söz konusu olduğu, bunun sonucu olarak da aşağıdaki olumsuzlukların doğduğu görülmektedir. mevcut sanayinin devam ettirilebilmesi için Rusya'ya bağımlıdır.

- Sanayi girdilerinin diğer ülkelerden sağlanmasındaki ekonomik güçlükler, daha da artmaktadır.

- Sanayi ürünleri üretimi giderek azalmaktadır.

Yukarıda sıralanan olumsuzluklar giderilmedikçe bu ülkelerin sağlıklı bir sanayi yapısına kavuşması çok zordur.

Yeni cumhuriyetler serbest piyasa ekonomisine uyum çabasında âdeta zorlanmakta, bazen çaresiz kalmaktadır. Halen resmî para birimi olarak kullanılan ruble, rahatsızlığın başlıca sebeplerinden birisini oluşturmakta, her geçen gün biraz daha değer kaybetmesi, mal ve hizmet mübadelesinde takas ve dolar kuru üzerinden değer tayinini önplana çıkarmaktadır.

İç piyasada halk, ihtiyaçlarını dolar bazında tayin edilen fiyatlarla karşılamaya çalışmakta, ancak ücretler ruble olarak ödenmektedir.

Serbest döviz veya takas yoluyla mal değişimlerinde dünya piyasalarının çok altında yapılan anlaşmalar, bu ülkelerin kaynaklarını artırmaktadır.

Her cumhuriyet kendi bağımsız para birimini oluşturma çabasında olup, sorununun nasıl çözülebileceğinin arayışı içindedir. Bu konuda ilk adım Azerbaycan tarafından atılmıştır.

ELEKTRİK, PETROL, DOĞALGAZ VE KÖMÜR ÜRETİMİ

Ülke	Elektri milyar kwh		Petrol milyon ton		Doğal milyar m ³		Gaz Kömür milyon ton	
	1991 Yılı	%	1991	%	1991	%	1991	%
Azerbaycan	23.3	12.6	11.7	25.1	8.6	6.0	—	—
Kazakistan	79.1	43.7	26.6	57.1	7.9	5.5	130.0	93.3
Türkmenistan	14.9	8.0	5.4	11.6	84.3	59	—	—
Özbekistan	54.1	29.2	2.8	6.0	41.9	29.4	5.9	4.2
Kırgızistan	14.0	7.5	0.1	0.2	0.1	0.1	3.5	2.5
Toplam	185.4	100	46.6	100	42.8	100	139.4	100

KAYNAK : T.C. Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü

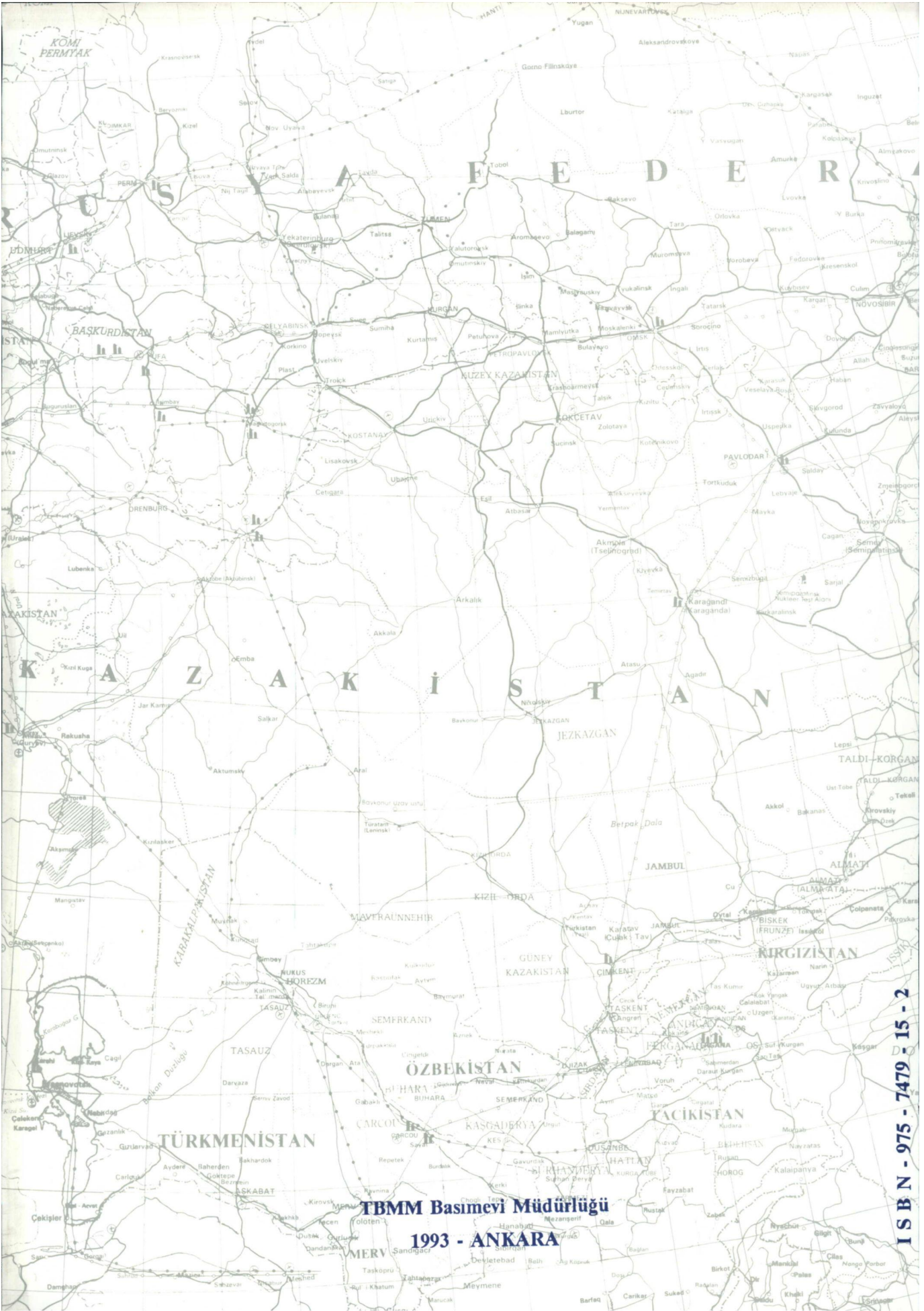
Ülke	Yüzölçümü Bin Km ²	Nüfus Bin kişi	Nüfus Yoğ.	Nüfus Artışı %
Azerbaycan	87	7 131	82.3	1.32
Kazakistan	2 707	16 691	6.1	0.94
Türkmenistan	488	3 622	7.4	2.49
Özbekistan	447	20 322	45.4	2.09
Kırgızistan	199	4 367	22.0	1.79
Toplam	3 938	52 133	13.2	1.62

C. Brown Lester R. "Dünyanın Durumu" "Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliğindeki Çevre Koşullarının Düzeltilmesi" Hilary F. French, s. 112-134 World Watch Enstitüsü raporu 1991

KAYNAKÇA

1. BİLGİ TBMM Enformasyon Merkezi Dergisi, Sayı 5, Kasım 1992
2. İstanbul Ticaret Odası KAZAKİSTAN KEİB/BDT Araştırma Dizisi No. : 3 1992 No. : 25
3. İstanbul Ticaret Odası TÜRKMENİSTAN KEİB/BDT Araştırma Dizisi No. : 5 1992 No. : 25
4. İstanbul Ticaret Odası KIRGIZİSTAN KEİB/BDT Araştırma Dizisi 1992
5. İstanbul Ticaret Odası AZERBAYCAN KEİB/BDT Araştırma Dizisi 1992
6. İstanbul Ticaret Odası ÖZBEKİSTAN KEİB/BDT Araştırma Dizisi 1992
7. SILAY, Dr. Mehmet "Kazakistan Günlüğü" Güneysu Kasım-Aralık 1992 sayı 42, sf. 4
8. TEKİN, Prof. Dr. Talat "Orta Asya Türk Dilleri" Dil Dergisi s. 5 Mayıs 1992 (Orta Asya'da Türkçe Özel Sayısı)
9. BROWN, Lester R. Dünyanın Durumu 1991, Worldwatch Enstitüsü Raporu
10. Türkiye Günlüğü Dergisi 3. sayı Haziran 1989
11. Yeni Forum Dergisi 260, 282 ve 283. sayılar
12. Türk Yurdu Dergisi 41, 45, 47 ve 50. sayılar
13. Ekonomik Panorama Dergisi, 10. sayı
14. Türk Yurtları Dergisi Ekim, Kasım, Aralık 1990
15. Standart Dergisi, TSE Yay. 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368 ve 371. sayılar
16. Anayurttan Atayurda Türk Dünyası Dergisi, sayı 1, Kasım 1992, Kültür Bak. Yay.
17. Yeni Toplum Dergisi, 1. sayı Mayıs, Haziran 1992
18. Türk Cumhuriyetleri, Hazırlayan İ. Cumhur İşbirakmaz, T.C. Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Yay. Araştırma ve İnceleme Dizisi 13, Ekim 1992
19. Türk Dünyası El Kitabı, I, II ve III. Ciltler, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. 121, İkinci Baskı Ank. 1992
20. Nevzat KÖSOĞLU, Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyesi Üzerine Düşünceler Ötüken Yay. Ocak 1990 İst.
21. Akdes Nimet KURAT, Türkiye ve Rusya, Kültür Bak. Yay. 1990 Ank.
22. Başbakan Süleyman Demirel Başkanlığındaki Rektörler Toplantısı I ve II, 22 Şubat 1992, T.C. Başbakanlık
23. Başbakan Süleyman Demirel'in Türki Cumhuriyetler Gezisi ile İlgili Olarak TBMM Genel Kurulunda ve DYP TBMM Grup Toplantısında Yaptığı Konuşmalar, Mayıs 1992
24. Başbakan Süleyman Demirel'in Türk Cumhuriyetleri Resmî Ziyaretleri (27 Nisan - 3 Mayıs 1992) T.C. Başbakanlık
25. Bizim Ocak Dergisi, 52. Sayı Temmuz 1988, Dış Türkler Özel Sayısı

- Temmuz, 1, 24 Ağustos, 29 Eylül, 5 Ekim 1992 tarihli sayılar
27. Y. MIRONENKO, Sovyet Türkistanı (Demografik Özet) Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü, Münih, 15. Yıl 1969
  28. Shirin Akiner, Islamic Peoples of the Soviet Union, 1983, London
  29. Özbekistan, Hazırlayan Zehra MUMCU, KEİB/BDT Araştırma Dizisi No. : 4, İstanbul Ticaret Odası Yay. No. 1992-26
  30. Rene CAGNAT ve Michel SAN, İmparatorluklar Beşiği (SSCB, Çin ve İslamın Arasında Orta Asya Yazgısı) Çevirenler Erden AKBULUT - T. Ahmet ŞENSILAY, Alan Yay. İstanbul Haziran 1992
  31. Taha AKYOL, Haricilik ve Şia, Kubbealtı Neşriyatı, 1988, İstanbul
  32. İbrahim KAFESOĞLU, Türk Millî Kültürü, Boğaziçi Yay. 6. Baskı 1989 İstanbul
  33. Ahmet Bican ERCİLASUN, Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakanlığı Yay. 281, II. Baskı Ank 1989
  34. Günay TÜMER ve Abdurrahman KÜÇÜK, Dinler Tarihi, Ocak Yay. Ankara, Eylül 1988
  35. Bahaeddin ÖGEL, Türk Kültür Tarihine Giriş, II, III ve IV. Ciltler, Kültür Bakanlığı Yay. 638. II. Baskı Ank. 1991
  36. ANA BRITANNICA, İlgili Maddeler ve 91, 92 Yıllıkları Ana Yay. İstanbul, 1990, 91.

TBMM Basimevi Müdürlüğü

1993 - ANKARA

ISBN - 975 - 7479 - 15 - 2